

સતી જીવન

વિચારક:

શ્રીમતી લેડી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ

પ્રકાશક:

નારાયણુ છા. દિવેદી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગતિગતી કે વર્ગગણિટ વિભાગ]

ગતિગતીક ૫૬૨૨૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્ત્રીગણન

નિંદા ૨૧૩૪૫ : ૪ : ૬.૨

શ્રીજીવન

વિચારક:

શ્રીમતી લેડી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ

“શ્રીનીવાસ,” નેપીયનસી રોડ,

મુંબઈ.

ૐ

પ્રકાશક:

નારાયણજી જી. દ્વિવેદી.

ઉંઝા, (ઉત્તર ગુજરાત).

કિંમત:-

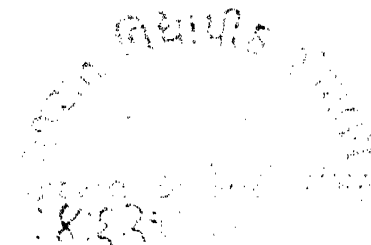
કાચુ પુઠું ૦-૧૦-૦

પાકું પુઠું ૦-૧૨-૦

મુદ્રણસ્થાન : 'વસંત મુદ્રણાલય'

મુદ્રક : ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાએ

જાણ્યું. ધીકાંટા ગેઝ : અમદાવાદ

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન

આવૃત્તિ પહેલી : ઇસ્વીસન ૧૯૩૨

પ્રત, ૩૦૦૦

*

ઉપાહાર

શ્રી

ને

તરફથી

નિવેદન

રાજકિય, સામાજિક, કે ધાર્મિક એવી મુંબઈમાં કયી સ્ત્રી પ્રવૃત્તિ બાકી હશે કે જેમાં શ્રીમતી લેડી લક્ષ્મીબાઈ જયમોહનદાસે અંતર દેડી ભાગ ન લીધો હોય ! જેણે સ્ત્રીઅભ્યુદયના વિચારો અને કાર્યોમાં જીવનને સમર્પણ કરીધું છે; જેના પ્રયાસે કેટલીયે સંસ્થાઓની પ્રગતિ થઈ છે, જેના અનુભવે કેટલીયેને વ્યવસ્થિત કરીધી છે, જેની સહાનુભૂતિથી અનેક સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓને પ્રેરણા મળી છે, અને જેના અથાગ શ્રમની પ્રશસ્તિ સમી 'ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ' જેવી મુંબઈની મહાન સ્ત્રીસંસ્થા વિકાસ પામી છે. એવી એ અર્વાચીન ભારતિય સ્ત્રીવિભૂતિથી કાણુ અચૂત છે ?

મુંબઈના સુવિખ્યાત શ્રીમન્ત કુટુંબની એ શેઠાણી, શેઠાણીતરી-કેનું જીવન જીવવાજ નથી જન્મી. શ્રીમન્ત છતાં એને કાઠીઆવાડ-ગુજરાતના ગરીબ સંસારનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. શ્રીમન્ત શેઠાણીઓથી માંડીને તે કાઠી—કાળીની કન્યાઓની કૌટુંબીક કઠણાઈઓની એને કલ્પના છે. સુધરેલા કુટુંબના ધર્મભૂલ્યા રીતરીવાજો અને જૂના વિચારના રૂઢીપૂજકોના માનસની એ અભ્યાસિની છે: ત્યારેજ એનું વ્યક્તિત્વ અનોખી ભાત પાડે છે. ત્યારે જ એનો અનુભવ સ્ત્રીજનતાની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

આવી એક સ્ત્રીશક્તિના 'સ્ત્રીજીવન' વિષેના વિચારોને વીણવાનો મહેન મોહ થયો; પણ એ કાર્ય અધર્ષ જણાયું. જૂદા જૂદા

પ્રસંગોનાં એમનાં વ્યક્ત્ય પૂરાં સાંપડ્યાં નહિ. મહારો લોભ એથી ન અટક્યો. મહેં તેઓને વિનતિ કરી; અને મહારી માગણીમાં રહેતો દલીલ સચોટ લાગતાં આનાકાની છોડી, નાદુરસ્ત તબીયત છતાં સ્ત્રીના જૂદા જૂદા જીવનપ્રસંગો ઉપર પોતાના જે જે વિચારો છે, તે એમણે લખાવ્યા: જે આજે ગુજરાતની જનતા સમક્ષ પુસ્તકરૂપે ધરી હું કૃતાર્થ થાઉં છું.

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગને એમાંથી ઘણું જાણવાનું અને વિચારવાનું મળશે; અને જેઓ શ્રીમતી લેડી લક્ષ્મીબાઈના ‘સ્ત્રીજીવન’ ઉપરના મંતવ્યો જાણવા ઉત્સુક છે તેઓની આશાતૃપ્તિ અર્થે મહેં પ્રયત્ન કરીશો છે. મહેને સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે એથી સૌને આનન્દ ને સંતોષ થશે.

ગુજરાતની સ્ત્રીજનતા આ નાનકડી વિચારસૃષ્ટિને લેડી લક્ષ્મીબાઈનો પોતાને મળેલો એક વારસો સમજી વધાવી લેશે એ નિર્વિવાદ છે. એથી આ પ્રયાસ, અને શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈના મહારા પરના અનુગ્રહને હું ધન્ય માનું છું.

અનેક અમલોમાં છપાયેલ આ પુસ્તકમાં અશુદ્ધિ ઘણી છે જેની વાંચકો પાસેથી क्षમા માગું છું.

નારાયણજી છાટાલાલ ત્રિવેદી.

ઉંઝા—હિતર ગુજરાત.

અર્પણ પત્રિકા

આજથી અર્ધી સદી ઉપર જ્યેષ્ઠ મુંબઈ જેવા અગ્રગણ્ય શહેરોમાં યે કન્યા કેળવણી સર્વવ્યાપ્ત ન હતી; ત્યજારે મદારા નમાયા બાળજીવનમાં શિક્ષણ ને કેળવણીનાં બી રોપી, હિન્દુસમાજના માનસ પ્રમાણે પુત્ર પુત્રીનો ભેદ ન રાખતાં, મદાર્જ પુત્રવત્ પાલન કરી, મદારા પૂજ્ય પિતાશ્રી, સ્વ. માવજી રાધવજી વોરાએ મદારા પર જે સરકારો રેડયા છે તે મદારા જીવનને અનેક રીતે સરળતા આપતા આવ્યા છે. તેવા અનુપમ આભારની અદ્વયરમૃતિમાં 'સ્રી-જીવન' ઉપરના વિચારોનું આ પુસ્તક હું તેઓના આત્માને અર્પણ કરું છું.

સૌ. લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ

પ્રસ્તાવના

સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો આપણે ત્યાં હજી અણઉઠકિયા પડ્યા છે. સ્ત્રીની સાચી શક્તિનો ઉપયોગ પણ આપણે એથી કરી શક્યાં નથી. સ્ત્રી વગરનો સંસાર એ જેમ સંસાર નથી, તેમ સ્ત્રીત્વ ખીલવ્યા સિવાયનો સમાજ એ સમાજ નથી.

ગતવર્ષના રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં જામૃત થયેલી સ્ત્રીશક્તિથી સાબીત થયું છે કે સ્ત્રીઓના સાથ વિના સ્વરાજ સહેલું નથી. સ્ત્રીઓની સહાય વિના એકલા પુરુષો અશક્ત છે.

આપણા સ્ત્રીજીવનનો આદર્શ પૂર્વકાળથી નિર્મિત થયેલો છે. જે આદર્શના આચરણે ભારતિય સન્નારીઓએ સન્માનને સાધ્ય કર્યું હતું, તે આદર્શના પૂણ્યથી અનેક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ અવતરતી, અને ભરતખંડની સંસ્કૃતિથી અન્ય પ્રજાઓ અંજાતી.

પછી તો યુગ પલટાયો, ને આદર્શ બૂલાયો: પુરુષનું પ્રાબલ્ય વધ્યું, સ્ત્રીનું મૂલ્ય ઘટ્યું. આદર્શને નામે સ્ત્રીજીવનને સામાજિક રહી બંધનોથી બાંધી લીધું. અને ત્યારે મધ્યકાળ રાજકીય અંધકારનાં વાદળાં ભરતખંડને ઘેરી વળ્યાં, ત્યારે હિંદુ સ્ત્રીઓની હુંડ આગી, પરદેશીઓના અત્યાચારો વધ્યા ને ત્યારે સ્ત્રીજાતિને ધરના છેક છેલા ચોરડામાં પુરવામાં આવી. સ્ત્રી જીવણી વિલિન થઈ, સ્ત્રીશિક્ષણ નષ્ટ થયું. અને સ્ત્રીના શરીરમાં જ સ્ત્રીત્વ સમાયલું મનાયું.

આમ ઉત્તરોત્તર અવનતિ આવતી ગઇ ને આખરે સ્ત્રી એ પુરુષોના પાશવી ખેલનું રમકડું બની. એનું માનસ નબળું બન્યું. જેમ નાના બાળકને રમકડાંથી રીઝવે, એમ સ્ત્રીને દાગીના, અને સારાં કપડાંલત્તાંથી ખુશ રાખવાની વૃત્તિનું એના મગજમાં આરોપણ કરવામાં આવ્યું. સ્ત્રી અનેક યાતનાઓ ભોગવવા જ જન્મી હોય એમ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું એથી ‘કન્યાજન્મ’ કરણભર્યો ગણાયો. કેટલેક ઠેકાણે તો એના સ્ત્રીજન્મના ઉદ્ધાર માટે કન્યાને દુધ પીતી કરવાનો અમાનુષી રીવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; અને જ્યાં ભાગ્યવશાત એને જીવતી રાખવામાં આવતી ત્યાં કુમળી વયે, હજૂ જ્યાં રમકડે રમતી હોય ત્યાં, એનાં લગ્ન કરી દેવામાં આવે ! રખેને એનું શીયળભંગ થઇ જશે તો ? એવી નિર્બળ કલ્પનાઓના જોરે, એને ન બાળક રહેવા દે કે ન જીવાની માણવા દે જન્મવૃદ્ધ જેવી એણે અને જન્મવૃદ્ધ જેવા પુરુષે સંસારનો દુસ્તર દરિયો ડહોળાવો પડે : ન કોઈ જાતની કેળવણી કે ન કોઈ જાતના સંસ્કારોની છાપ મગજમાં પડી હોય ત્યાં પરિણામ કેવાં આવે ?

સુહાગલુ ગણાય પણ સુભાગ્ય તો સ્ત્રીને કર્મે ત્યારે નહોતું લખાયું. પુરુષની ઇચ્છાને આધિન એવા એ સ્ત્રી નામના વિલાસી સાધનને ગમે ત્યારે ફેંકી દેવાય, ને એકને બદલે બીજાને ગમે ત્યારે વસાવાય ! પુરુષ ગમે તે ઉમ્મરે ગમે તેટલી નાની ઉમ્મરની, ગમે તેટલી સ્ત્રીઓને પરણી શકે. પણ બાળવયમાંથી બહાર ન આવી હોય ત્યાં રંડાપો કર્મે ભાગે તો એને ‘સતી’ નામના આદર્શના અંધ અનુકરણે બંગાળ જેવા દેશમાં અનેકને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવે. અને એમ જ્યાં ન બનતું ત્યાં પણ એને બીજા અનેક યાતનાઓને મુંગે મોંચે સહન કરવી પડતી. એ સર્વમાંથી પસાર થઇ આપણું સ્ત્રીજીવન આજે કંઇક ઉન્નતિના પંથની કલ્પના કરી શક્યું છે; એને માટે કંઇક આશાનો દિપક પ્રગટેલો જણાય છે; અને આ થોડાં

વર્ષોમાં તો મધ્યકાલીન પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન નષ્ટ થતી જાય છે. સ્ત્રીઓની કેળવણીને અર્થ રહ્યો જ નથી. જોઈએ તો ઉદ્ધારમાં ભારતનો ઉદ્ધાર છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. છતાં દેશના ગર્ભમાં આજે ય અનેક સ્ત્રીઓની દશા કમકમાટી ભરી દેખાય છે. પ્રભુની કૃપા હશે તો એ ય તે કાલે સુધરશે. દેશના મોટાં શહેરોની સુધારક બહેનો પોતાની એ અગ્નિ ભગિનીઓને માટે જો કામ કરવા મંડી જાય, એમના ઉદ્ધાર માટે જો સેવામયી બનતી જાય, તો સારોયે દેશ અદ્ભૂત સ્ત્રીત્વથી છલકાઈ જાય; અને પરિણામે ભારતવર્ષ સાચા મનુષ્યોનો ઉત્પાદક બને, સાચી સ્ત્રીશક્તિની સહાય મેળવે, અને એથી સ્વાશ્રયી, ને સ્વતંત્ર બની શકે.

એકના વિચારો બીજાઓને માન્ય હોય એમ કંઈ હોતું નથી. એક પ્રશ્ન અનેકજણ અનેક રીતે વિચારી શકે છે : એટલે મહારા અનુભવ ને અવલોકનમાં હિન્દુ સ્ત્રીજીવનની સુધારણાના જે માર્ગો સરળ જણાયા છે તે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં થયો છે. હું આશા રાખું છું કે વાંચક બંધુ ભગિની 'સ્ત્રી-જીવન'ના આ પુસ્તકને ચર્ચાનું સ્વરૂપ ન આપતાં વસ્તુને વાસ્તવમાં વિચારશે.

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

સૌ. લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ

અનુક્રમણિકા.

ક્રમ.	વિષય	પાનું.
૧.	કન્યા	૪
૨.	કેળવણી	૧૪
૩.	લગ્ન	૨૬
૪.	વહુ	૩૮
૫.	ગૃહિણી	૪૮
૬.	પત્ની	૬૨
૭.	માતા	૭૮
૮.	વિધવા	૯૨
૯.	સ્ત્રી અને સેવા	૧૧૦

શ્રીભવન

“ કન્યા ”

“ હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરે બાળ લગ્નને
ભોગ થઇ આપણી નજરેથી અલોપ થઇ જાય
છે. આ પાપી રિવાજ જ્યાં—સુધી આપણામાંથી
નહિ જાય, ત્યાં સુધી પુરુષોને સ્ત્રી શિક્ષક બનતાં
શીખવું પડશે.”

મહાત્મા ગાંધી

કન્યા

આ પણ સમાજમાં સ્ત્રી-જીવનનો પ્રશ્ન ધણો અટપટો છે. કેળવાયલા ને સુધારકોને પણ પોતાની કન્યાઓ માટે ઓછી મુશ્વણ નથી; ત્યારે જીના વિચારકોને પણ કપ્પાં ઓછી છે? આવા વખતે ‘કન્યાજન્મ’ નિરાશા ભર્યો હોય એમાં નવાઈ નથી. પુત્ર અને પુત્રી વચ્ચે જે ભેદ જણાય છે તે ખરે જોતાં તો ત્યાં સ્વભાવજન્ય નથી; માતાપિતાનો વાતસલ્યભેદ નથી, સ્વાર્થ હોય તો પણ અંશે તો ઓછો જ, પણ એ નિરાશા ને ભેદનું કારણ, કન્યાના બાવીજીવનનું છે. જીના વિચાર ને રૂઢી બંધાયેલાંને કાંતો વરવિક્રયના ખર્ચના ભારનો ખ્યાલ જાગે છે, યા તો એના જેવી અનેક રીખાતી, ને કુટુંબકલેશના પાપે વિનાશ પામતી, બીજીઓનાં જીવન-ચિત્ર જોઈ કન્યાના જન્મને ધન્ય નથી લેખતાં; એ સાથે કુલીનતા, વિગેરેના પ્રશ્નો એટલા અધરા છે કે એવા રૂઢીબદ્ધ કુટુંબમાં જન્મ પામતી એ કન્યાનું બાવી જો એ જ રસ્તે છુંદાવાનું હોય તો એને કોઈ પણ એમ કહી દે કે એ કન્યાનો ભવ ભયમાં જ છે; તો એવા કુટુંબમાં પ્રભુ જન્મ કેમ આપતો હશે ?

કવિ ન્હાનાલાલ કથે છે કે:—

“હરિ ! અમૃતના ઓધ નહોતા છેડા ને દેવનાં દાન દીધાં;
પછી ખારે ખારે સાગરે ઉશેટયાં કે પારકાં કેમ કીધાં ?”

આમ પોતાના જ હાથે પોતાના રૂઢી બંધનોને લઈ, પોતાનું
 બહાલું બાળક જીવનભર ભઠ્ઠીમાં બરાશે, એ ચિત્રનો ખ્યાલ આવતાં
 કોને લાગણી ન થાય ? પણ કોણ જાણે એ લાગણીને સાચી કરી દેખાડ-
 વાની હિમ્મત આપણા સમાજમાં હજી પુરી પ્રગટી નથી. આવી રૂઢી ચા
 પ્રલાણીને એ માતા પિતા રહાતાં નથી, ઈચ્છતાં નથી; પણ અજ્ઞાનતાના
 પરિણામરૂપ એમના વિચાર પ્રમાણેની 'આબરૂ' એને ખાતર, જેને
 માટે પોતે આટ-આટલા અંતરથી બળે છે, તેનો જ ભોગ આપે છે ને
 મોટાઈ માને છે. આટલી માનસિક નિર્બળતા જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે, ત્યાં
 સુધી કન્યાજન્મ આદેશકારક ગણાય એમાં નવાઈ શી ? કન્યાવિક્રય
 અને સાટાપેટી રૂઢીના પૂજકો કદાચ કન્યાના જન્મને આવકારદાયક
 ગણતા હોય, તો એમાં પાપ વાસના છે, એટલે એ રીતે
 પણ કન્યાનો આવો જન્મ દુર્વિચારો જિહ્વવનાર
 હોવાથી વધુ દયાજનક છે. આ થઈ રૂઢીપૂજકોની વાત; પણ
 કહેવાતા સુધારકોનાં દીલ પણ કન્યાના જન્મને દેવી-જન્મ
 માનવા જેટલાં વિશાળ નથી જ બન્યાં. એમને કાં તો પોતાની
 હિમ્મત માટે વિચાર કરવો પડે છે, કાં તો કન્યાના બાવીનો ગંભીર
 સવાલ ઉભો થાય છે; એટલે ત્યાં પણ એટલી સારી રીતે તો
 હજી કન્યાજન્મ ધન્ય મનાયો નથી. આવા સંજોગોમાં હિન્દુ
 સમાજના અસ્થિરપણાને 'કન્યા' એ બારે પડતો સવાલ છે.

કન્યા જ્યાં આમ અણગમ્યા સાથે અહિં ઉતરે છે, ત્યારે
 એનો વિકાસ પણ એવો જ થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. એને
 વિકાસનો વખત જ ક્યાં રહે છે ? આઠ કે-અગિયારે રૂઢીપૂજકો
 એને સ્ત્રી બનાવે છે, ચૌવન ન જોયું ત્યાં પ્રૌઢતા પાઠ બણાવે છે.
 બાળ ખેલોમાંથી હજી રહ્યો ઉત્યું નથી કર્યું, ત્યાં સંસારની રંગભૂમિ
 પર ઉતારે છે. સ્ત્રી કોને કહે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ ન આપી શકે
 એને સ્ત્રીધર્મ પાળવા કઠોર આદા કરે છે ! પતિ શું ને પત્ની શું

તેનો જેને ખ્યાલ નથી, એને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવે છે । પોતે બાળક નથી મટી ત્યાં બાળકની માતા બનાવવા માતૃપિતા ઉચ્ચાંનીચાં થાય છે । આ સિતમ નહિ તો બીજું શું ? આ સર્વ મીઠી નજરે જોનારને શાં સંબોધન દેવાં ? એવાંઓને પૂછવું ઘટે છે કે એના માથે જે ભાર મૂકે છે, એને લાયક તહમે તેને બનાવી છે, કે બનવા દીધી છે ? જે મનથી એને સંસાર ખેડવો છે, જે શરીરથી એને સંસારનો ધસારો સહેવાનો છે, જે હૃદયથી એને સંસારમાં ઉણું રહેવું છે; તેના એ મનને, શરીરને કે હૃદય, કશાનેય કેળવ્યું છે ? કેળવવાની જરૂરનો ખ્યાલે કદાચ નહિ હોય કે જરૂર જણાઈ પણ નહિ હોય । હિન્દુસમાજ લગ્નને પવિત્ર માને એના જેવો ઉત્તમ વિચાર એકેકે બીજો નથી; પણ એ લગ્ન આજ તો જીવન ખરાબીનો મહા અનર્થ યોગ થઈ પડ્યો છે. જે લગ્ન પ્રાણ વિકાસનું વ્રત હોય, એ લગ્ન આમ ખોટી ભાવના બર્ધ્ય બની, મનુષ્ય જીવનને ઝેરી બનાવે, ત્યાં નિરાશા સિવાય બીજું શું હોય ? લગ્નનું પુણ્ય વહેલું મેળવનાર એટલો જ જો ખ્યાલ કરે કે લગ્નના ભાવ જગે ને લગ્નની ચોખ્ખતા આવે, કન્યાને લગ્ન લાયક ગણવી, તો આ અર્થ તરત ઊકલી જાય: એવી કન્યાઓને એ રહી પુજકો કેવા સંસ્કારમાં ઉછેરે છે, એ બૂલવા જેવું નથી. એની સાથે રમતાં ‘આ ત્હારી સાસુ, આ ત્હારો સસરો, આ ત્હારો વર, ત્હારે તો આવો વર જોઈશું, ત્હારે તો વટકણી સાસુ જોઈશું, કે જે ત્હને ખૂબ ઠેકાણે લાવે.’ આવી જાતની ખરાબ મનોદશાએ કુમળી કલિકાની જીવન પાંખડીમાં પૂરાય ! સાસુ સસરાનો ભય, પતિનો ભય, ને સસરાની ભૂમિનો ય ભય કન્યકાના ઊગતા મગજ ઉપર પડે, પછી એ અબજા ને બીર બને એમાં ખોટું શું ? એ સર્વ આપણા સમાજની અજ્ઞાનતાનાં પરિણામ છે.

કન્યા તો એ કુળ ઊજળનારી છે. એને ન કેળવે અને એક કુળના રક્ષણ કરતાં કુમારને કેળવણી આપો એ ક્યાંતો ન્યાય ?

ઉલટું કન્યાને તો બમણી રીતે કેળવવી જોઈએ. એના ચારિત્ર્યને ધડવા માતપિતાએ ખુબ કાળજી રાખવી જોઈએ. પોતાની દીકરી એટલે પોતાના ચારિત્ર્યની પ્રતિમા પારકા ઘરે જાય ને યશ પ્રાપ્ત કરે, એ ધમ્મ છે તો એની પાસેથી ધમ્મવામાં આવતી વસ્તુનું વર્તન માતપિતાએ પોતે રાખવું જોઈએ, જો એ તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખશે ને ત્હમો માતપિતા જ હલકાં ચારિત્ર્યને પોષણ આપશે, તો ત્હમો દીકરી ત્હમારા શીખવેલા પાઠ સાસરે બજવશે, ને ત્હમારે પસ્તાવું પડશે. પુત્ર તો ઘેર જ રહેવાનો છે; એનો બચ પુત્રી જેટલો તો નહિ જ, એથી કન્યાકેળવણી દ્વારા એના ચારિત્ર્યનું ધડતરકામ કાળજી પૂર્વક કરવામાં માતપિતા પાછું ન જીવે એ ધમ્મવા ચોખ્ખું છે. પુત્રને સ્વાર્થ દષ્ટિથી ચોખ્ખું કેળવણી આપી વ્યવહારકુશળ બનાવો, ને પુત્રીને અંધકારમાં રાખો એમાં મનુષ્યત્વનો ભેદ છે. શું કન્યા મનુષ્ય નથી? સ્વાર્થસાધના અર્થે અપાયેલી પુત્રની કેળવણીમાં ઉદારતા નથી અને સ્વાર્થના અભાવે પુત્રીને નહિ અપાતી કેળવણીમાં પાપ છે. એવાં પાપ વહોરવાં કેને પોષાય? માત પિતાએ પોતાના માતૃ-પિતૃત્વના ધર્મ નથી જાણ્યાં ત્યાં સુધી એ અજ્ઞાનતા ચાલે છે. પોતાની ફરજ ન જાણી એ પદને ભોગવવું, એમાં યે પાપ છે. વાસનાનાં પરિણામરૂપ પરિવારનાં ભાવી એવાં હોય એ ચોકખું છે. એવાં આજ ન ઓઢતાં પોતાનાં બાળકો પોતાનાં અધુરું પુરું કરવા આવેલાં દેવી આત્માઓ છે, એમ સમજી એમને સરખે અંતરે રાખી રૂઢી વિગેરેના દબાણમાં નહિ આવી જમ્મ ખોટી રીતની મોટાઇના લોભે ન તણાતાં, પોતાની લાગણીને કાર્યમાં મુકવા જેટલી સાચી હિમ્મત ધારણ કરવી એમાં મનુષ્યત્વનો ખરો અર્થ છે. એ રીતે કાર્ય થશે, એવો પ્રવાહ વહેશે ત્યારે જ કન્યાનાં સાચાં મુલ અંકારો. કેટલાક સુધરેલાં શહેરીજીવનમાં કન્યાનો અર્થ સ્હમજાયો છે એમ માનવું પડે, તો પણ એ આપણા સમાજની આશરેખા જેવું જ ગણાય; હજી હિન્દુસમાજના ગર્ભમાં એની

એ દસા આજે ય તે કમકમાડી ભરી ઉભી છે, એ સુધારવાને શી પયલાં લેવાં એ એક વિચારણિય પ્રશ્ન છે.

કન્યાના સંસ્કારોમાં એક નજીવી ગણાતી વસ્તુ પર ખાસ લક્ષ્ય આપવા જેવું છે. કન્યા-કુમારિકાથી ન એકલાં કર્કાંચે જવાય, કે ન કોઈ સાથે બોલવાની છુટે અપાય! એના દરેક વર્તનમાં શંકાની નજર રખાય છે; માતપિતાને એના માટે બચ જ રહે છે. આવી જાતના વાતાવરણની ઉઠી છાપ એ પડે છે કે મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રી થતાં પછુ એને ખુણેખુણે બચ જાસે છે એને પોતાનો બચાવ કરવા જેટલી હિમ્મત પર વિશ્વાસ નથી રહેતો. પોતે પોતાના માટે વહેમ રાખતી બને છે, લોક લાજની ખોટી અસર એના મગજને ગુંગળાવ્યા કરે છે; એટલે એની બિરતામાં વધારો થયેલો આપણે જોઈએ છે. આપણે જો આપણી કન્યાઓ પરના આ શંકાશીલ વાતાવરણને દુર નહિ કરીએ, ત્હાંસુધી એ કન્યા, સ્ત્રીજીવનની ગંભીર જવાબદારી, ને આવતી અડચણોનો સામનો કરવા જેટલી યોગ્ય નહિ બને. એના અહમયર્થ માટે કાળજી બલે રાખો: અહમયર્થ પાલન એ ભાવી જીવનનું સાચુ બાથું છે. પછુ એને ઊપરની રીતે પાળી શકાવાના મનોરથ ખોટા છે. એમાં આપણે સમાજ વિજય નથી પામ્યો. અહમયર્થની જ્યોત સાચવવા એને એવી વાર્તાઓ કહી, એવા વાતાવરણમાં રાખો, એવું વર્તન રાખો, પછુ એ કન્યા આગળ કાળાં ચિત્રો, ને દુરાચારી જીવનનાં ચિત્ર વાંચન કે દર્શન તો ન જ થવા દેવાં જોઈએ. એને જે રીતે અહમયર્થ અક્ષત રાખવાની ટેવ પાડો, તે રીત શુદ્ધ હોવી જોઈએ કે જેથી એને અહમયર્થ ખંડનની ક્ષુદ્રક વાસના, એનો કૌમાર-અવસ્થામાં ન જાગે. એ માટે, એ પળાવવા પ્રથમ તો માતપિતાએ પોતાના ચારિત્ર્યને મર્યાદાશીલ રાખવું. જોઈએ; નહિતર ઉમ્મરમાં આવેજતી કુમારિકા એ માત-પિતાના અમર્યાદિત વર્તન જોઈ, કંઈ ભુલો જ પંથ પકડી બેસે; બચને અહિં સ્થાન છે; એ સંભાળવું જોઈએ. યોગ્ય ઉમ્મરે પહેલેથી

કન્યાઓની અવસ્થાને પવિત્ર રખાવનારના પ્રયાસ ધણા જ ચેતન હોવા જોઈએ, એવાં નાટક-સિનેમા કે એવી અમતરમતમાં એને ન યોગ આપવો કે જેથી એનું વલણ બદલાય. એથી એમ નથી કે એને એવી છુટ ન આપવી, પણ આપણે જે રીતે એના જીવનને ઘડવા માગતા હોઈએ, તે રીતના વલણે વળે, એમ માતપિતાએ વર્તન કરી એના જ મગજને એવું બનાવવું જોઈએ. આજના સુધારકો એવા વલણની હદ ઓળંગી જતા લાગે છે. કુમારીકા કે કન્યાને સ્વતંત્રતા બંધે અપાય, પરંતુ દરેક ચીજને મર્યાદા હોવી જોઈએ, કારણ અમર્યાદિત, ને નિષ્કાળજી પૂર્વક અપાયેલી સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતામાં પરિણમે છે. એટલે એનાં પરિણામ બંધે જગતની નજરે કાળાશ્ચ ભર્યાં ન દેખાય, પણ બાહ્ય સુન્દરતા સાથે એ અંદરથી સડાવાળાં બને એ સ્વાભાવિક છે, કન્યાની મનોદશા પવિત્ર રહે એ ખ્યાલ તો વિસારવો ન જ જોઈએ. એટલે એ પ્રશ્નને આગળ કરી કન્યાને ખોટી છૂટ આપવાના વિચાર અયોગ્ય છે. પુત્રને પણ એટલી બધી છૂટ અપાયજ નહિ. અહિં તો ઊપરની વિગત બંને જાતિને સરખી લાગુ પડે છે.

જેટલું અજ્ઞયર્થભર્યું કૌમાર સચવાશે, એટલું નારીજીવન જોમવાળું ને શુદ્ધ ચારિત્ર્યશીલ બનશે. આત્મશ્રદ્ધા વધશે, વિચારશીલ બનશે, સંયમશીલ બનશે, ને જીવનની સરળતા પામશે. એ ધ્યાનમાં રાખી કન્યાજીવનના ઘડતર માટે માતપિતાએ પોતાના ધર્મને નહિ બૂલવો જોઈએ. કન્યા એજ માતાનું સાચું ધરણું છે. એજ એનો જગતને જોવા માટે મુકાયેલો ચળકતો દાગીનો છે. એની કિંમત જગત જે કરે તેટલી કિંમત માતપિતાની આબરૂની ગણાય. એને એવા આ દાગીનાને કેમ સાચવવો, કેમ સંભાળવો, કેમ સંરક્ષવો, ને કેમ ઓપ આપવો, કેમ ઝળકતો બનાવવો, એ માતાની કાળજી પર આધાર રાખે છે. માતા તો પોતાની અડચણો સારી પેઠે જાણે છે કે પોતામાં રહી ગયેલા કયા દોષો કે અણખીલી શક્તિને લઇને પોતાના આ

જીવનમાં નડતરો આવે છે. તો પોતાની કન્યા માટે એ અનુભવનો સદુપયોગ કરે એ માતાની અગમચુદ્ધિ આવકારદાયક છે. પિતા કરતાં માતા સ્ત્રીજીવનનું ઘડતર સુન્દરતર કરી શકે; એથી પોતાનો જાતિ અનુભવ અહિં ઉપયોગમાં લેયે તો ધણીજ સરળતાથી કન્યા, બાવીની સમજ સ્ત્રી બની શકે.

કન્યાના કુમળા મગજ પર હાલની સ્ત્રીમનોદક્ષા જે માત્ર કપડાં લતાં, દાગીના, ને મોજશોખ માટે ને ફેશન ખાતર ઘડાઈ ગઈ છે, તેની છાપ ન પડે એવી સાવચેતી જરૂરી છે. કારણકે એવી વૃત્તિઓને લઈનેજ સ્ત્રી પોતાની એવી જરૂરીઆતોથી સંતોષ પામવા મથે છે; અને એ પતિ યા સાસર એનેજ સુખી ગણે છે કે જેમાં, પોતાની મોહભરી વાંચનાઓ પુરી પડે છે. આવીજ એ વૃત્તિના કારણે સ્ત્રી ખોટી લાલચ વશ થતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સાચું પુછો તો એ લાલચને લઈને જ સ્ત્રી પોતે મોહિની બનવા મથે છે; અને પોતાનામાં રહેલી સ્ત્રી શક્તિને બીજાની વાસના તૃપ્તિ અર્થે વાપરી દે છે. સ્ત્રી એની ખાતર, આવી અધમ મનોદક્ષાના કારણે આમ સ્ત્રીત્વને વેડરી નાખે છે. એ દુર્ગુણે તો અધમપણું ભોગવવું પડે છે. અને પુરૂષની ખોટી અધીનતા હાથે કરી સ્વીકારી લઈ માત્ર ભોજ્ય વસ્તુ બનવામાં પોતેજ કારણ બૂત બને છે. એ જડ મોહની વાતો સાંભળી કે સંભળાવી, એ તરફ વલણ ઢોરવી, એમાંજ એની મોહકતા, આનંદ, પ્રેમ, સુન્દરપણું, ને તૃપ્તિ સમાય, એવી જાતની પોતાની અજ્ઞાનતામાં પણ બાળકન્યા પર ખોટી છાપના સંસ્કાર ન પડે, એથી ચેતવું જોઈએ કે જેથી સ્ત્રીત્વના સાચા ભાવ એનામાં જાગી શકે; અને આ અધમતામાં ન મોહાય એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા ભુલવું ન જ જોઈએ.

હિન્દી ભાષામાં એક લોકગીત છે; જેમાં એક સ્ત્રીની કથની નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે. આ સ્થાને એ જાણવી ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે.

એક જથ્થુને સાત પુત્ર હતા. સાત ભાઈ વચ્ચે એક બહેન

હતી. : જહેનનું નામ ચન્દા હતું. સાતે ભાઈએ પરદેશ ચાલ્યા. ચન્દા પાછળ પાછળ ચાલી, ભાઈઓએ એક ચન્દ્રહારની આશા આપી પાછી વાળી. ચન્દા ભાઈઓની જીદાઈને ચન્દ્રહારની આશાએ ભૂલી ચકી નહિ. આંસુ ઢાળતી ઘેર આવી.

વર્ષો વીત્યાં ચન્દા સાસરે આવી હતી. ભાઈઓ પરદેશથી પાછા ફરતાં જહેનના ધરના બારણે ઉભા રહી ચન્દાને બોલાવી ચન્દ્રહાર આપી રવાના થયા.

ચન્દ્રહાર સાસરાના ધરમાં એકે જોયો, બીજાએ જોયો ને સર્વે વહેમાયાં કે ચન્દા દુરાચાર કરતાં શીખી છે ! એમ ન હોય તો ચન્દ્રહાર ક્યાંથી ?

આથી સસરા પક્ષના બધાંએ એના ભાઈઓને બોલાવ્યા. ચન્દ્રહારની વાત તો બાબુજી રહી ગઇ, માત્ર એના શિયળભંમની વાત આગળ મુકાઈ, અને ચન્દાને પીયર પાછી લઈ જવા એના ભાઈઓને કહેવામાં આવ્યું. ભાઈઓને લાજના માર્યા મેં સંતાડવું પડ્યું; અને વેવાઇ પક્ષની ગાજો સાંભળવી પડી. ચન્દાએ ઊંડા ઊકળતા તેલમાં હાથ નાખી પોતાના શિયળની ખાત્રી કરી આપવા હિમ્મત ધરી. અને બંને પક્ષની વચ્ચે ચન્દાએ ઊકળતા તેલમાં હાથ નાખી તેલમાં સતીત્વના પ્રભાવે શીતળતા સાખીત કરી આપી. જે જોઈ ભાઈઓની છાતી હરખથી ધ્રુલાઇ : જહેનને વધાવી લઈ સાચેજ ઘેર લઇ જવા તૈયાર થયા. ચન્દાનાં સાસરીયાં ઝખવાયાં અને એનો પતિ રડવા લાગ્યો.

આ ઉદાહરણ હિન્દુસમાજની બે બાબતો સમજાવે છે. એક તો સ્ત્રીજાતિ પરનો વહેમ, અને એથી એના જીવનની ખરાબી; બીજું એ કે સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય માટે સાસરાનો પક્ષ જોખમ વહોરતો નથી. એ તો જે માતપિતાની એ કન્યા, તેનો જ એ દોષ, તેનીજ જોખમદારી, એ કેટલેક અંશે સકારણ જણાય છે. જે માતપિતાએ

એનું જીવન ધડ્યું હોય તો એ સાચાં જોખમદાર છે. પણ સચિ એ બૂલવું નથી જોઈતું કે કન્યાને કૌભાસ્વસ્થાના રમકડાના ખેલ ભાગી નાખી પુત્ર માટે ઘેર લઈ આવનાર સસરા પક્ષના ભાગે એના ધડતરનો દોષ એસે છે. જે કન્યાએ માતૃપિતાને ત્યાં જન્મી સંસ્કાર પણ મેળવ્યા નથી, એના ચારિત્ર્ય માટે વખત નથી મળ્યો, ત્યાં એનો સાસરા પક્ષ જ ખરું તો જોખમદાર છે. પણ રૂઢીના પ્રાચલ્યે માતૃપિતાને શરમાવવા કોઈ ચુકતું નથી, આ શોચનીય બાબત છે. તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કન્યા પરની શંકાદ્રષ્ટિની રીત સ્ત્રીજીવન પર વહેમ ભરેલી રૂઢ બને છે.

આવા મલિન માનસને અગચું કરી, સંસારીઓ જ્યારે કન્યાના ઉછેર, અને ભાવિ જીવનને સુધારવા પ્રેરાશે, ત્યારે જ સમાજની ઉત્તરિની આશ્વાશક્ય છે, ત્યારેજ કન્યાના વામન સ્વરૂપમાં જગત્ જનનીનાં વિરાટદર્શન યથા શકશે; અને ત્યારે જ કન્યાનો જન્મ આશ્ચર્ય સમો મનાશે.

“કેળવણી”

“આપણી સ્ત્રીઓ વિષમનું પાત્ર શીટી
રસોયણ મટી, સહચરી ને અર્ધામના, પુરુષોના
સુખદુઃખની જાગીયણ ન જાને, ત્યાં દગ્ગી
આપણુ સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે.”

મહાત્મા ગાંધીજી

કેળવણી.

જગતના મહા વ્યાપારને વ્યવસ્થિત કરવા કૌટુંબિક સંસ્થાની રચના કરવામાં આવી ત્યારે સ્ત્રીઓએ સેવાના સન્માગને માટે કુટુંબ વ્યવસ્થાની ફરજે પ્રથમથીજ પોતાને માથે લીધી. એથી વખત જતાં એજ જીવનહેતુ સમજવા લાગ્યો. એમ સ્ત્રી-જાતિ ધરનેજ ઉપયોગી મનાવા લાગી. અને મનુર સ્થિતિએ જર્ઘ ઠરી. ત્યારે બીજી બાજુ સમાજે જે જે પ્રશ્નો પર વિચારણા ચલાવી, સુપંથ સ્વીકાર્યો તે સર્વ કુટુંબ પોષક અને કુટુંબ પાલકની અગવડો દૂર કરવા અર્થે જ. એથી તાલીમ અને કેળવણી પુરૂષને કંઈક અંશે સરળતા આપતી આવી; પરંતુ જ્યારે આજ રીતી અખતાર થઈ, અને માત્ર કુટુંબ પાળક જ (પુરૂષ જ) સમાજનું એકલું અંગ મનાયું. ત્યારે કુટુંબોમાં અવ્યવસ્થા; અચ્છાન, અને જડતા આવી ગઈ. સ્ત્રી અંગ નબળું પડ્યું. અને માનવસમાજ ઉન્નતિના આકાશમાં એક પાંખે ભડી ન શક્યો, એટલે ઢીલો પડ્યો; પુરૂષ અંગ લુલુ બન્યું; એનાં કારણો શોધતાં વિચારણાને અંત એ આવ્યો કે ‘ સ્ત્રીઅંગને પોષણ આપી મજબુત બનાવી સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતી સાધવાના પ્રયાસ કરવા.’ એ પાંખની શક્તિ એક પાંખમાં હોય તો પણ એક પાંખવાળું પક્ષી નજ ઉડી શકે, એ સત્ય સમજાયું કેટલાક સમય સુધી સૃષ્ટી આખીયે ઉઘી છે. ભારત-

-વર્ષ પણ ઉધે એમાં નવાઈ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષમાં જનગતિ આવતાં
 ઉપરનું તત્વ તત્વવેતાઓના મગજમાં ઈશ્યું. યુરોપમાં નેપોલિયને
 ઉચ્ચાર્યું; અને દેશદેશના વીરનાયકોએ સિદ્ધ કર્યું કે 'સ્ત્રી જનત-
 -જનની છે તેના પછાત પડવાથીજ આપણે આગળ વધવાને બંદેશ
 પાછળ પડતા જઈએ છીએ. સમાજના એ મુખ્ય અંગ અને એમાંની
 એકે એ પાંખને જીડવાની તાલીમ અપાયા સિવાય, કોઈ દેશ કે કોઈ
 પ્રજા આગળ નહિ વધી શકે. માટે બંને પાંખોને જીડવાને સરખી
 તાલીમ, સરખું પોષણ મળવું જોઈએ. સમાજનું એ ખ્યેય હોવું
 જોઈએ. પ્રયાસો શરૂ થયા, ને સ્ત્રીઓને બહારના વાતાવરણમાં મુક-
 વામાં આવી, સ્ત્રી-જનગતિ જનતમાં ફેલાઈ, એક વખત પરદેશી
 હુમલાના ભયે આ ઉજ્જવલ ભારત રૂઢીબંધનોમાં જકડાયું હતું. સ્ત્રી શીયળ
 સાચવવાને અર્થે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓને એવી કોઈ છૂટ અપાતી
 નહોતી. પવિત્રતા માટેના એ સર્વ પ્રયાસો હતા. સ્ત્રીઓ પવિત્ર
 રહેશે તો કોઈ વખત પણ ઉદય થશે, એમ ભારત વાસીઓનું માનવું
 હતું. પણ એમ કાળને અનુસરી ચાલવા જતાં, શાંતિના સમયે પણ
 એ રૂઢી બની ગઈ; અને સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન રહી કે જે કારણથી ભારત
 વર્ષની પ્રજા બીજી પ્રજાઓનો સાથ કરી શકી નહિ. આપણું
 સ્ત્રીજનન અખોલ મથ્થાય છે, એ માત્ર આશાંકિત
 જીવનનો ભાસ આપે છે. હૃદય વિરોધી વર્તન કરવાને દરજ્જ
 પણ પડે ! અને સહેવું યે પડે ! આ સ્થિતિ ટાળવાને કેળવણી
 એ એકલો ઉપાય હાથ ધરવાને આપણે સમાજ કંઈક જાગ્યો લાગે
 છે; પણ કેળવણી એટલે શાળા ને કોલેજ શિક્ષણ એજ અર્થ રૂઢ
 થઈ પડ્યો છે. પુસ્તકોનો અભ્યાસ અને વાંચન લેખન એજ કેળ-
 વણીની કક્ષા જેવું સમજાઈ ગયું છે. એની આવશ્યકતા જો કે ઓછી ન
 આંકી શકાય; પણ એ દ્વારા મેળવાતા જ્ઞાનની ઊપયોગિતા સ્ત્રીજનતિને
 કેટલી છે, એ વિચારનો અભાવ આજ સુધી થોડે અંશે પણ જણાય
 છે. કોલેજોમાં અપાતા શિક્ષણમાં કેટલીક છૂટછાટ વગર, શિક્ષણ

પુરુષ અને સ્ત્રીને સરખું જ આપાય છે, એક જ પાઠ શીખાવે છે, તોથી એમ તારવાર પેદાશ કરે છે કે બા વલણ મદલાવું નેમતો-
 ને સ્ત્રીઓને સ્ત્રી ઉપયોગી શિક્ષણ આપવું નેમતો. તોયજ
 અનુભવે આપણા સમાજને કંઈક કડવો અનુભવ થયો હોય-એમ
 લાગે છે; અને તેથી સમજી શકાય છે કે કોલેજનું બાળનું શિક્ષણ
 સ્ત્રી જીવનને ઉન્નત બનાવવા અર્થે એટલું બધું ઉપયોગી નથી—
 બિલકુલ એવી કન્યાઓ કે સ્ત્રીઓ પુરુષ વર્ગની પેઠે ધર કામથી દુર
 જતી દેખાય છે. સર્વત્ર એવું નથી પણ ફરક તો જરૂર પડે છે. એ
 વસ્તુને બાળ મૂકીએ તોપણ એ શિક્ષણ એ સ્ત્રી-કેળવણી તો ન જ કહી
 શકાય. ગામડાઓમાં કેટલેક ઠેકાણે કેળવણી આપાય છે, તે શાળા
 શિક્ષણ પણ અધુરું જ હોય છે એટલે એવી તો અર્ધદગ્ધ દશા
 પ્રાપ્ત કરેલ સ્ત્રીઓ આપણે ત્યાં ઘેર ઘેર જડી આવશે; અને કોલે-
 જમાં શીખેલી સ્ત્રીઓની પણ આજ સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ
 સમાજની સુધારણામાં ફરક પડતો હોય એમ લાગતું નથી એથી
 ગૃહણીને માતૃધર્મ એ બે મુખ્ય દિશાની કેળવણી સ્ત્રીઓને મળવી
 નેઈએ.

ગૃહણીધર્મમાં ગૃહવ્યવસ્થા આખી સમાઈ જાય છે! અને એ
 ગૃહવ્યવસ્થામાં ગૃહ ઉપયોગી દરેક વસ્તુનો સમાવેશ થાય. જેને ધર
 ચલાવવાનો કંટાળો છે, અગર જેને એ તરફનું શિક્ષણ નથી, એ
 સ્ત્રી-કેળવણી નથી. પત્નીધર્મ સાચવવો એ સામાન્ય જીવનનું
 કામ છે. પોતાના પતિ સાથે કેવા સહકારે રહેવું, અને કેવું
 વર્તન રાખવું, એ સ્ત્રીના પોતાના વિચારનું કામ છે;
 પણ માતૃપદની ફરજો કેમ અદા કરવી, બાળકોને કેમ
 ઉછેરવાં, કેમ પોષવાં, કેમ સંભાળવાં, એ શિક્ષણ એ કેળવણી આપી
 શકાય ને લેઈ શકાય તેવી છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ પોતાની એ રિચતિના
 અચાનપણાને લીધે વૈદકિય રીતે કેટલીક ગંભીર બૂલો કરે છે; ને તેથી
 એમને કેટલાય નેખમ ખેડવાં પડે છે. એ શિક્ષણ કેટલું અગત્યનું

છે, એ સર્વ જાણે છે; પણ એવું કંઈ કરવા પ્રયાસ નથી લેતા
 એ એવું છે. જેના પર જાણી સમાજને આધાર છે, તે
 દેશનું જો ક્ષીને જ્ઞાન ન હોય તો માત્ર પુસ્તકિયા શિક્ષણના
 પાઠ થા ક્ષિતાના જાય, બેઠ, ને વિવેચન, જોખી, એ જોખમમાંથી
 બચી શકે ખરી કે ? આ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી ચોખ પગલાં
 બરવાને જુદી જુદી કી સંસ્થાઓ પોતાના કલાસોમાં ચોખ જીમ્મરની
 ક્ષીઓને કી ડોક્ટરો પાસે શિક્ષણ અપાવે એ ખાસ ધ્યાનમાં ચોખ
 છે. દરેક ક્ષીએ નર્સનું કામ જાણવું જ જોઈએ. જો ક્ષી
 પોતે એ કામ જાણતી હશે, તો ધણીજ ઉપયોગિતા પોતાની અને
 પાસના પુરી પાડશે. આતો જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રસવ વખતે ડોક્ટરને
 નર્સ માટે તકાતડી ચાલે છે. એવે પ્રસંગે જો બધી ક્ષીઓ
 થીકવાઈશું શિક્ષણ ધરાવતી હોય તો સામે મ્હોં વિકાસીને જીમ્મી ન
 રહે, ને તારકાલીક જીપાય અજમાવી રાહત આપી શકે, તેવી જ રીતે
 પોતાના જાળ બચ્ચાંના ઉછેરનું કામ, તેમની તંદુરસ્તી સંભાળવાનું
 વિ. કામો જો ક્ષીઓ નર્સિંગનું કામ જાણતી હોય તો પોતે
 કરી લઈ મનમાનતી રીતે પ્રજાને કેળવી શકે. આ વસ્તુઓને મ્હારા
 હિસાબે સમાજે જરૂરી હાય કરવા જેવી છે; અને સાચી કી કેળવણી
 એમાં જ છે. એના સિવાય રાંધવું કે ધર સંભાળવું, પતિપરાયણ થવું
 કે જનની બનવું એમાં અધુરાપણાનો અંશ રહેલો છે. એની પાછળ અનેક
 રહસ્યો રહ્યાં છે; એ સર્વમાં કુશળતા મેળવવા લાયકાત માટે શિક્ષણ લેવું
 એનું જ નામ સાચી કી-કેળવણી: આથી એમ કહેવા હું નથી માગતી
 કે કૉલેજ શિક્ષણ જરૂરી નથી, અગર નકામું છે પણ અર્થ એ છે
 કે એ આર્ટ કૉલેજોમાં આવા કી ઉપયોગી વિષયોના શિક્ષણનો અભાવ
 છે તો એ શિક્ષણ, એ કેળવણી તો નથી જ. માટે દરેક કૉલેજમાં
 કી ડોક્ટરો મારફત મીડવાઈદરી, ને નર્સિંગનું જ્ઞાન આપવું જ
 જોઈએ. અને ત્યારે જ કેળવણી સાચી ગણાય. બાકી હાલનું કૉલેજ
 શિક્ષણ તો આનન્દના વિષય તરીકે અગર સારા ભાષા જ્ઞાન તરીકે

કામ આવી શકે અને કદાચ એના પ્રતાપે સારું બોલતા કે લખતા આવડે એટલે બાપણ કર્તા કે લેખક બની શકાય; પણ એથી કંઈ જીવનના ગંભીર પ્રસંગોએ ઉપયોગી થવાય એવું કંઈ નથી—એટલે એ પ્રસ્તુતિયા શિક્ષણને હું સ્ત્રીઓ માટે નિષ્ફળ શિક્ષણ તરીકે જાણવું છું કૉલેજ-શિક્ષણને લીધે સમાજના જાહેરજીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ શકાય, અને પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટપણે આગળ મુકી શકાય, એવી રીતે એ શિક્ષણ કંઈક ઉપયોગી જણાય છે. એ સર્વ સાથે પણ—એમ તો ન જ મનાય, કે એ પ્રભાવ માત્ર કૉલેજના શિક્ષણમાં છે, મુંબાઈની કેટલીક સ્ત્રી સંસ્થાઓના સ્થાપકો ને સંચાલકો કૉલેજ શિક્ષણથી બહિર્મુખ છતાં પણ તે કૉલેજ શિક્ષણોને શરમાવે તેવું સ્ત્રી ઉપયોગી કાર્ય કરી શક્યાં છે. એ વાત સર્વવિદિત છે. આથી કૉલેજ શિક્ષણ ઉતારી દેવાનો કોઈ ઈરાદો નથી પણ એ સાથે સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોને સ્થાન ખાસ મળવું જોઈએ એ હેતુ છે; કૉલેજ શિક્ષણમાંના ઐત્હીક વિષય ઇતિહાસ અને મેથેમેટીક કરતાં માતૃત્વ, બાળઉછેર, નર્સિંગ, મીડવાઈફરી, એ વિષયોને પ્રથમ ગ્રહણ કરવા જોઈએ એ તરફ અણગમો રાખનારાં અધુરી જ કેળવણી લે છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આજકાલ ફેલવણીમાં કૉલેજ ને શાળાની સહકેળવણીનો સવાલ મુખ્ય થઈ પડ્યો છે. એવી રીતે લેવાતી પુરૂષસંગી કેળવણીના લાભ નથી એમ ન કહેવાય, એમાં ભાતૃભાવ ને ભગિનીભાવ વધતો જોઈએ, સ્ત્રી અને પુરૂષમાં એક મેક માટે માન વૃત્તિ જાગ્રત થાય, અને ખોટી લાજ તે પુરૂષોથી ડરવાની પડી મચેલી ટેવ વિસરાય, ખોટા વહેમોને ભૂલી જવાય, પુરૂષની આજની આગળ પડતી પ્રવૃત્તિઓ જોઈ પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા જાગે. સાથે સાથે બહોળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, પુરૂષ સંગે સ્ત્રીએ—સ્ત્રીએ પુરૂષ સંગે જીવન જોડવાનું છે તો બંનેના શિક્ષણ સહચાર હોય એ ખોટું નથી; પણ એ સર્વને પહોંચી વળવા માત્ર એકજ સવાલ પુછું છું કે સ્ત્રીઓ

પોતાની ઉન્નતિ ધ્રુવે છે, બ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય માટે છે, આગળ આવવા મથે છે, તો સ્ત્રીજાતિ માટે અલગ કોલેજ કેમ ન સ્થાપે ? કે જેથી એક સ્ત્રીઉપયોગી શિક્ષણ માટે જ ખાસ કાળજી રખાય, એવા અભ્યાસક્રમો ગોઠવાય, તો દરેક જાતની ઉન્નતિના આસાભર્યા અવાજો એ કોલેજમાંથી નીકળે : સહ કેળવણીથી માત્ર પુરુષની હરિશ્ચંદ્ર કરવાનો ખાસ ગુણ કેળવાય છે. એ બણે તે આપણે બણવું, એ કરે એમ આપણે કરવું અને એમ પુરુષ જાતિની સાથે સાથે ઊભા રહેવું. આમાં માત્ર અંધ અનુકરણ જ દેખાય છે. પુરુષોને આગળ જતા જે રીતે જે રસ્તે જોય, એજ રીત એજ રસ્તો પોતે પકડી લઈ સ્ત્રીજાતિ આગળ આવવા ધ્રુવે છે. ઉન્નતિ-સાધનાના ને તે માટેનાં તપ ધ્રુવવા યોગ્ય છે, પણ આમ તો નહિજ.

કેટલાકે આ સહકેળવણીને ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ ખોટી ગણે છે. અને એ માન્યતામાં તેઓ સાચા કે ખોટા એ તો પરિણામ ઉપરથી જોઈ શકાય, પણ એટલું તો ખરું કે એથી જે અસર સ્ત્રી જીવન ઉપર પડે છે એ ખૂબ વિચારવાનું જરૂરી છે. સહકેળવણી એક વસ્તુને ધણીજ આગળ લાવી મૂકે છે તે સ્વતંત્ર વર્તન છે. યુવાન-અવસ્થા એ ઠરેલપણાથી કંઈક હટે છે; અને એ અપકવ સ્વભાવે સ્વતંત્રતા, સ્વચ્છંદતામાં પરિણમે એવો ભય સાવ ખોટો તો નથીજ એટલે એવી ધણી બાજુઓમાં સહકેળવણી નારીજીવનને એટલું બધું જરૂરી નથી એમ લાગે છે. માટે સ્ત્રીવિદ્યાલયોની આપણને પ્રથમ આવશ્યકતા છે; એ સ્થાપવાં ને એની મારફત સ્ત્રીજીવનને યોગ્ય કેળવણી અપાવવી એ કેટલેક અંશે અગત્યતા ભર્યું લાગે છે. આપણી સ્ત્રીકેળવણીનો મુખ્ય મુદ્દો યુરોપિય સ્ત્રીકેળવણી જેવો નથી. દ્રૌપદી-પાર્જન એ એનો હેતુ નથી એ બાર તો આપણો પુરુષવર્ગે ધરકામ શીવાય પ્રથમથીજ પોતાને માથે રાખ્યો છે, અને જે ન્યાયવૃત્તિથી કહીએ તો આપણા પુરુષવર્ગે એ માટે સ્ત્રીઓની સહાય આજુબુધી માગી નથી, પોતાના સંસારની એ જાતની

મુખ્ય જીવાધી પુરુષો મુજે મોઢે સહે જાય છે. સક્રિયશક્તિએ એમને એ જોડેજ છૂટકો છે એથી પુરુષોને દ્રવ્યોપાધર્મ માટેની તેમણી કરીને લાવકાત મેળવવી એ ખાસ જરૂરી હોય એ માટેની એમની કેળવણી એવા પ્રકારની હોય એ તદ્દન બ્યાબખી છે. દ્રવ્યોપાધર્મ એ સંસાર સૂત્ર માટેની ખાસ ને મુખ્ય આવશ્યક વસ્તુ હોય એના પર અવલંબન કરી રહેનાર સારા ય કુટુમ્બે એના પ્રત્યે સદ્ભાવને કાળજી ભર્યું વર્તન રાખવું જોઈએ એ કોઈ રીતે જોડું નજ કહી શકાય. એથી એ વૃત્તિને વળગી રહેતાં પુરુષને કેળવણી આપવાની પ્રથમ જરૂર જણાય હતી; પણ આજ તો મધ્યમને ગરીબ કુટુમ્બોમાં એ સવાલ તરી આવે છે કે શહેરોમાં પુરુષોની કમાણી કુટુમ્બ માટે પુરતી નથી એટલે એમાં જો કોઈ બીજી રીતની સહાય મળતી રહે તો કુટુમ્બપોષણના અસહ્ય બોળમાંથી કંઈક તો પુરુષોને રાહત મળે એ માટે કેવી જાતનું શિક્ષણ સ્ત્રીઓએ લેવું એ વિચારણિય બાબત છે. આપણા ગૃહસંસારની રચનામાં એવી ગોઠવણ નથી કે જેથી યૂરોપિય સંસારની પેઠે સ્ત્રી બહાર ધંધો કરવાને છૂટથી જઈ શકે. કોઈ ઠેકાણે એવી સમવડ કોઈને હોય તો એથી સારાએ સમાજને એ સરળ નજ પડે એ દેખીતું છે. એથી જો શાળા યા કોલેજના શિક્ષણ સાથે ગૃહજીવોગ જેવા કે બરત, ગુંથણ, ચિત્રકળા, કાંતવાનું, વણવાનું, શીવવાનું, કે એવી બીજી ચીજો બનાવવાનું જ્ઞાન અપાય તો એવી જાતની સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ પુરુષ જાતિને સહાયબૂત બની શકે. એ સાથે પોતાના બચતના સમયમાં મગજને એમાં રોકી શકે, એથી આપણી સ્ત્રીઓને માથે મુકાતું કુચલી નિંદાનું આજીતરી જાય, આ વાત થઈ બલિષ્ઠની સ્ત્રીકેળવણીની; પણ એથીએ આગળ સાધ્ય કરવા જેવી એક બાબત બૂલી શકાતી નથી, આપણે આજનો સ્ત્રી સમાજ અર્થ દગ્ધ દશાએ છે, કેળવણીમાં ને સ્થિતિમાં એ સરખો છે, એટલે એમને કેવી રીતે કેળવવાં એ ખાસ વિચારવાનું છે. આ વસ્તુને લક્ષમાં રાખી મુંબાઈનું ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડલ, ભગિની

સમાજ, સેવાસજન, ચંચળ પારસી સેરીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુશન અને ખીજી સંસ્થાઓએ વર્ગ કક્કડી સ્ત્રીઓના પુરસ્કારના વખતનો સહકાર આપવાની શરૂઆત કરી છે, એ ધણું જ પ્રસન્નનિય છે. આ ચોજનાનો ખ્યાલ ન હોય તેવાને જાણ પુછીએ કે જે સ્ત્રીઓ હાલ સંસારમાં પડી ગઈ છે, અને “આવી સ્થિતિની ભોગ બનેલી છે તેને તે સ્વપણને કઈ રીતે કેળવવી ?” તો એ મુશ્કેલી રહેશે પણ જો આ ચોજનાની એને ખબર આપીએ તો તરત તેને હર્ષ થશે. એ ચોજના સફળ છે, એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. એવા ઉદ્યોગ-ગૃહો ઊધાડવાની ખાસ જરૂર છે, એ માટે જેટલું વહેલું બને તેટલું સાઈ. તેવા ક્લાસોમાં, ગુજરાતી સંસ્થાઓમાં, નર્સિંગ, મીડવાઈટરી, બાળ ઊછેર. માતૃધર્મને ગૃહવ્યવસ્થા વિગેરેના અભ્યાસો બોઠવવા જોઈએ કે જેથી એમની ચાલુ જીંદગીમાં એ ઉપયોગી થઈ પડે. સ્ત્રી કેળવણી-કે માતૃત્વ કેળવણીને આવી રીતે આપણે સરળ બનાવી શકીએ છીએ. નેપોલિયનના સ્ત્રી કેળવણીના શબ્દોને યાદ કરનારાઓ પોતે બોલતા શબ્દોનો સાચો અર્થ કરે તો તુરત સમજાય કે ‘દો માતાને જ્ઞાન’ એ માતાઓને જ્ઞાન આપવાને કહે છે, આપણે તો એજ સમજવાનું છે; કારણ કન્યા કેળવણીમાંજ રચ્યા પચ્યા રહી, આજ જે સ્ત્રીઓ એ કન્યાઓને જન્મ આપી સંસ્કાર ધરે છે તે ઊછેરે છે, તેવી માતાઓને ભૂલી ન જઈએ એ ખાસ ખ્યાલ રાખવો ધટે છે. એથી એવા વર્ગો મુબાઈમાંજ નહિ પણ મામે ગામ નીકળશે. ત્યારેજ આપણો સમાજ સુધરશે એવી આશા રાખી શકાશે. માત્ર મુબાઈ કે એવા ખીજાં શહેરોમાંજ દુનીયા સમાઈ નથી જતી એ ભૂલવું ન જોઈએ. મુબાઈ તો આવન જાવનની નગરી છે. અસ્થીરતાના ઉતારા છે. પણ જ્યાં આખીએ વસ્તી રહે છે, જ્યાં અજાણતાને લીધે અનેક રીતે મુશ્કેલીઓ ઊભીજ છે, જ્યાં કોઈ જાતનો રસ્તો ન સુઝવાના કારણે, જ્યાં કોઈ જાતના સાધનના અભાવે સ્ત્રી અને પુરુષ અંગ બંને ધુન્ને છે, જ્યાં સંસાર એ ભારે વસ્તુ થઈ

પડી છે, જ્યાં કંઈગી રૂઢીનાજ પ્રભાવ પ્રવર્તે છે, જ્યાં સંસાર એવા અનેક કારણોને લઈને સડા જેવો બાસે છે; ત્યાં તો ખાસ એવા વર્ગોની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી આખા સમાજમાં નવ-ચેતન આવશે અને દેશભરનો સ્ત્રી વર્ગ સખળ બનશે. ત્યારેજ સ્ત્રી સમાજને સુધરતો ગણી શકીએ, બાકી બાહ્ય કક્ષાને જોઈ રાજ થવાથી કંઈ ખાસ વળવાનું નથી. આપણેજ જોઈએ છીએ કે જ્યારે આજની સુધરેલી સ્ત્રી માતાધિકાર, સમાનતા, ને સંમતિવચ વિગેરેની વાત કરે છે. ત્યારે એવા ગાંધડાની અસંખ્ય સુધરેલી કરતાં નેતુંબણી સ્ત્રીઓ એ શું એજ નથી સમજતી, એટલી બધી અજ્ઞાનતા પ્રવર્તી રહી છે તેવા દેશની કેળવણેલી સ્ત્રીઓ, માતાધિકાર, સમાનતા ને સહ કેળવણીની વાતો કરે તે કરતાં, કેળવણી કેળવણીના બરાડા પાડે તે કરતાં કામ કરવા લાગી જાય, ને પરિચારિકાઓ બને તોજ એમના તપનું પરિણામ કંઈક અંશે વહેલું આવેલું જોઈ શકીએ.

અત્રે એક વસ્તુ ધ્યાન પર લેવાની જરૂર જણાય છે. સમય જતાં આપણામાં માત્ર એટલો ફેરફાર થયો છે કે કન્યાને અક્ષરજ્ઞાન આપવાને છૂટ મળી છે, પણ સખેદ કહેવું પડે છે કે પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવતી કન્યાઓ અમુક સમયે અભ્યાસમાંથી અદશ્ય થઈ જાય છે; અને એમ અર્ધદગ્ધ બની જાય છે. અને ધીમે ધીમે બહેલું બૂલી માત્ર થોડુંક લખતાં વાંચતાં જણવાનુંજ બાકી રહી જાય છે, એનું એકજ કારણ તે આપણાં-લગ્ન: લગ્ન એ અભ્યાસની છેલ્લી હદ હોય એમ સહેજે માની લેવું પડે છે. સાસરે ગયા પછી સંસારના બારથી કે રૂઢીના પ્રતિબંધથી એની લાગણીઓ દબાઈ જાય છે કે સાવ સુકાઈ જાય છે. એથી વાંચન પણ વધી શકતું નથી, કે નવિન વિચાર શક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માત્ર સંસારનો ઢસેડો એમને એમ સાવ અજાણની પેઠે હંકારે જાય છે. અને એમાં સાવ નહિ લીધેલી કેળવણી જેવી સ્ત્રીઓની સંગાથી બને છે. એ

પરિસ્થિતિ સધને ઠેકાણે છે તે શોચનિય છે. એના અભ્યાસને ઊત્તમન આપવા સાસરાપક્ષે પણ સમવડ કરી આપવી જોઈએ.

અક્ષરજ્ઞાન વિના સ્ત્રીજીવન નથી જીવાતું એમ તો નથીજ પણ એ જ્ઞાન નો સમ્પૂર્ણ પણે લેવાયું હોય તો વાંચનથી બુદ્ધિ વિચારતાં શીખે છે. આપણી અને અન્ય બાપઓમાં જ્ઞાનનાં બંડાર ભર્યાં પડ્યા છે, એ જો મેળવવા આહે તો અક્ષર જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, કે જેથી આપણા સ્ત્રીજીવનનો અન્ય દેશીય સ્ત્રીજીવન સાથે શરખામણી કરી શકાય અને ભૂલ્યા રાહને શોધી લેવાય. પણ એથી સ્ત્રીઓની કેળવણી એમાંજ વસી છે, એમ તો નજ મનાય પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને કાર્યભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી બનવાને અને દરેક દરજ્જે સંભાળી લેવાને લાયક બનવા ગૃહધર્મનું જ્ઞાન લેવાનું ખાસ આવશ્યક છે. કારણ પુરૂષને સ્ત્રી એ એ સરખાં છે પણ એક નથી, સહચારી છે. પણ વ્યક્તિત્વ જુદાં છે. આપણુ માનીએ છીએ તેમ એક બીજાની એ પુરવણી છે. તો એકનાં અધુરાં બીજાએ પૂરાં કરવા યોગ્ય બનવું જોઈએ; અને એથી, એ મહાપ્રશ્નનો વિચાર કરીનેજ સ્ત્રી કેળવણીનો કમ યોજવો હજુ બાકી છે એ જલ્દી હાથ લેવાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

કેળવણીમાંની એક મુખ્ય વસ્તુને આપણે કોષ રીતે ત્યાગ કરી ચકચું નાંહ. ઊપરની જે કેળવણી કહી તે સધળી માનસિક ઊત્તતિની; પણ એ મનની તંદુરસ્તી જેના પર આધાર રાખે છે તે શારીરિક કેળવણીને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ. આપણા સમાજમાં તો સ્ત્રી વર્ગ આજ નિર્બળ થતો જાય છે, એનું કારણ એ શારીરિક કેળવણીનો અભાવ છે. ગૃહધર્મના આદ્ય યોજકે આપણા સમાજમાં એ કેળવણી આડકતરી રીતે એની વ્યવસ્થામાં જ ઓતપ્રોત કરી મુકી છે. જે શારીરિક કસરત યા વ્યાયામ એ ગૃહવ્યવસ્થામાંથી બાદ કરીએ તો આપણને મુંબાઈનું શેઠાણીજીવન, યા બારતવર્ષનું

રાષ્ટ્રીયક માદ આવરી, કે જેને મમતા અથવા લેરીને કસવાની કાઠ તક મળતી નથી. અને એથી આને જ અમૃત થતા આપણું સુધરેલા કેળવણીકારને એનાંઅનિષ્ટ પરિણામ જણાતાં, સમાજનાં અંગ્રી રીતની તાલિમ કન્યાશાળાઓમાં લાખલ કરવી પડી છે. હજુ તો આપણે આપણી પ્રથમની કસરત જે ગૃહકાર્યમાં જણી મળે છે, એ તદ્દન બૂલી ગયાં નથી જોડલાં આગ્યશાળા છીએ-પણ આને અપાતી માનસિક કેળવણી સાથે કન્યાઓમાં જે પાણી ભરવાનું, ફળવાનું, ખાંડવાનું, સેવાનું, કાતવાનું વડોવાનું, વાસણ માંજવાનું, રાંધવા શિક્ષણ અપાય તો ગૃહકાર્યના જ્ઞાન સાથે એમને શારિરીક કેળવણી મળે, શાળાઓ વિગેરેમાં કન્યાઓ પાસેથી એવા અભ્યાસક્રમ જોડવાય તો કાઠ રીતે ખોટું નથી એમ સમજી શકાય છે, બાકી એ ચોગ્ય કસરતને છોડી, ગૃહકાર્યને બાજૂ મૂકી, જે વખત ખાઈને પહરાણે પચાવવા માઈલ માપી ચાલવું પડે, અગર ડમ્પેક્સ, મગદળ, ટેનીસ સ્વીમીંગ વિગેરેની કવાયત ને કસરતની નિરર્થક સહાય લેવી ન પડે એ સંભાળવું જરૂરી છે. બવિધ્યનું સ્ત્રીશરીર ધડવા આ કેળવણીને આવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે એ ખાસ મુદ્દાનું કામ છે; અને એના જ ઉપર બીજી કેળવણીને આધાર છે, એ આપણો સમાજ ન બૂલે; અને માનસિક કેળવણીને પ્રધાન માની આ મુખ્યને મૌણ પદ આપે, અગર બૂલી જાય એ કાઠ રીતે લાભદાયી નથી, એ વિચારી પમલાં ભરવાં જોઈએ ધાર્મિક કેળવણી પણ આશિક્ષણ સાથેજ ગુચી લેવી જોઈએ, કે જેથી મન શંકાશીલ ન રહે, તકને તત્વ શોધનની શક્તિ વધે, ફીના અંધકારને દૂર કરતાં શીખે, અને એ રીતે ભારતીય સમારી સર્વ રીતે સમ્પૂર્ણ બની શકે.

“ લગ્ન ”

જ્યાં લગી બાળ લગ્નની હાંસડી આપણે પહેરવી
સરજી હશે ત્યાં લગી પુરુષોએ પોતાની પત્નીઓના
શિક્ષક બનવું પડશે.

x

x

x

શ્રી પુખ્ત ઉમ્મરની ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવસ્થામાં રહે
અને ત્યાં લગી પુરુષો તેમની પ્રત્યે અહમ્મિયા પાળે તો ? આપણે
જડતારીપી શક્તિના દાગ તળે કચરચિલા ન હોઈએ તો આપણે
બાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહાબ્યથાનો બોલો
ન જ મૂકીએ. એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છૂટવી
જોઈએ—

મહાત્મા ગાંધીજી

લમ

એક વિદ્વાન કહે છે કે, આત્મા બે રૂપે અવતરે છે કોષમાં પુરુષત્વ તો કોષમાં સ્ત્રીત્વ, આત્માના આ બે દેહ છે. આથી આ બે દૂટા પડેલા આત્માદેહ એક થવા અહર્નિશ મથ્યા કરે છે. એક બીજાના આકર્ષણ આજના નથી સૃષ્ટીના પહેલાં પ્રકરથી છે. એ બેનું એક થવું એનું નામ લગ્ન. મનુષ્ય જાતિમાં એ પ્રત્યક્ષ સહમન્ય છે. મનુષ્ય એ શુદ્ધિમતું પ્રાણી હોય જીવન કંઈક મર્યાદાથી જીવનારી શક્યું છે. એટલે સ્ત્રી પુરુષનાં માનુષીલગ્નની મહત્તા છે. ઉપર કહ્યું એમ એ લગ્નનો ગુણ આકર્ષણ છે. એક બીજામાં એક થવાની ભાવનાનાં સાક્ષ્ય એ લગ્ન. જે કુદરતી છે, કૃત્રિમ નથી. લગ્ન એ સ્વભાવ છે ટેવ નથી. પરંતુ એને શોભીતું કરવા માટે, એને સુસ્થિત ને વ્યવસ્થિત કરવા માટે, એને મર્યાદામાં મુકી મહત્તા આપવા માટે મનુષ્યે જે નીતિનિયમોની પ્રણાલી પાડી છે, એને હાલ તો આપણે લગ્ન કહીશું. સ્ત્રી પુરુષનાં લગ્ન એવાં જ મર્યાદાભર્યા ને નિયમબદ્ધ હોય ત્યારે જ એ માનવ-લગ્ન કહી શકાય. સ્ત્રી પુરુષ એ એક હોવાં છતાં વ્યક્તિત્વ જુદાં છે, જે વ્યક્તિત્વ જુદાં ન હોય તો એકથી બીજું કેમ આકર્ષાય ? પોતાના પાસે જે વસ્તુ હોય એને માટે બીજાની ઈચ્છા કેમ કરે ? પોતા પાસે જે ન હોય એને બીજાની પાસે દેખે ત્યારે જ એ લેવા પ્રેરાયને ? એમ સ્ત્રીમાં

જે નથી તે પુરુષમાં છે, ને પુરુષમાં જે નથી તે સ્ત્રીમાં છે. બન્નેએ જુદા જુદા ગુણ પરિધાન કરેલા છે એટલે એક બીજાની આજ્ઞા કરે છે, બન્ને એક થવા માગે છે, એ સનાતન ઇચ્છાને પ્રાપ્ત કરવા બન્ને એક થઇ એક બીજાના ગુણરસિ સ્વામસામા આપ લે કરી સહભાગી ને સહચારી બને છે. એ જુદી જુદી શક્તિના સમન્વય, ને સંમિલન તે લક્ષ. લક્ષનું કારણ સનાતન છે, ઇચ્છા સનાતન છે, અને ક્રિયા કુદરતી છે, એટલે એમાં સ્ત્રીપુરુષનો હાથ નથી એ સ્પષ્ટ છે. માત્ર જે કંઈ કૃત્રિમતા ઉતરી છે. તે આપણી પોતાની ડાબાબીરીનું પરિણામ છે. એને સુધારવું કે બગાડવું, એને વીકસાવવું કે, વણસાડવું એ માનવ મનોદશા પર અવલંબે છે. પુરુષ સ્ત્રીને પુરુષત્વનું દાન કરે છે, ને સ્ત્રી પુરુષને સ્ત્રીત્વનું દાન દે છે. એ દાન વીધીને આપણે લક્ષ કહીએ છીએ. એ અપૂર્ણ છે તે મળી જઇ પૂર્ણ થાય છે. એ નીતિ સામાન્ય બુદ્ધિએ પણ મહત્વની હાજે છે. એટલે લક્ષ એ આવશ્યક છે. સ્ત્રી અને પુરુષ સ્થૂલ દ્રષ્ટિએ પણ જુદાં છે. એ જોઇ શકાય છે એટલે એમાં વધુ જાંડા ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી પણ એ બન્નેના વ્યક્તિત્વ કેવા પ્રકારનાં છે તે જોઈએ : પુરુષત્વ એટલે પરાક્રમ, કઠોરતા, બુદ્ધિપ્રભાવ, ને કર્તવ્ય નિષ્ઠાના ઉચ્ચ ગુણો : સ્ત્રીત્વમાં, મૃદુતા, સહૃદયતા, સુકુમારતા, સહનતા ને ચંચળતાના ગુણો મુખ્ય છે. પુરુષ બુદ્ધિપ્રદેશનો મહત્તા ધારી છે. સ્ત્રી હૃદય દેશની અધિષ્ઠાત્રી છે, એ બન્ને એક બીજા પાસેથી ગુણો વાંછે છે, ને એમ પૂરવણી બનતાં બન્ને એક થાય છે એનું નામ લક્ષ. આવા લક્ષમાં ઇચ્છા પ્રથમ જાગે છે ને એ ઇચ્છાના પ્રતાપે આકર્ષણ શક્તિ વધે, અને એ આકર્ષણ શક્તિનું અંતર્મિલન તે લક્ષ પણ એ લક્ષની સફળતા પેલી ઇચ્છાની પ્રબલતા ઉપર આધાર રાખે છે. એ ઇચ્છા જો સ્થિર ને મંબીર હોય, ક્ષણિક ન હોઈ ચિરજીવીપણાનો એમાં અંશ હોય તો જ એ સમન્વયનો અર્થ સરી શકે, એના પરિપક્વપણું ઉપર એનું પરિણામ આવે,

એથી જ એ ઈચ્છા-પ્રેમ-સ્નેહ જે કહો તે સાચો ને શુદ્ધ હોવા જોઈએ; એનો જન્મ પવિત્રતામયી થવો જોઈએ; અને ત્યારે જ સાચા માનવલક્ષ્ય કહી શકાય.

આ લક્ષ્યો એકની બાજુએ તે બીજાની બને છે, એકની ઈચ્છા તે બીજાની બને છે, એવાં સંમતીજનન એટલે જ મનુષ્ય જનન, એમાં સહચાર, સહજમન, ને સહભાગ એ અર્થ છે, એ ઉંડા રહસ્યને સમજીને જે કાર્ય થાય તે સરળ ને સફળ બને, એમાં રહેલી અશક્તિઓથી લક્ષ્યની ભાવના બચડતી નય છે, માત્ર પ્રજ્ઞાલીને કે રૂઢીને અનુસરી ચતાં લક્ષ્ય દીલપરના બાજુ અંકુશને લાઇને જ યોગ્ય છે, જેથી જોક્તવને ઠેકાણે બિન્નતવનો બેઠ રહ્યા કરે છે, એવી જાતનાં લક્ષ્યો સંસાર શ્રેયસ્કર હોવા છતાં દુસ્તર બને છે, એક જનનની ભાવના હોવા છતાં દિશા દિશામાં બેનાં વહેણ જુદાં વહેવા છુપા પ્રયાસ આદરે છે. આવાં અનિષ્ટ પરિણામ એ અજ્ઞાનતાનાં કારણ છે. અધુરી ને આછી ઈચ્છાએ ઉતાવળથી લક્ષ્યને અમલમાં મુકાય છે, એથી જોઈતી ઉણપ પૂરી થવાને બદલે વધતી નય છે, અયોગ્યતાના ભાવ બજવી લક્ષ્યને વણસાડવામાં આવે છે. કહો કે એ કુદરતી લક્ષ્યને મનુષ્યોએ પોતાના હાથની વાત માની લઇ કૃત્રિમ બનાવ્યું છે, અને એમ કૃત્રિમતાના કારણે આ મનુષ્યજનનનો એક જીવી સિદ્ધાંત નહિ સચવાતાં ઉચ્છેદાય છે. આવા ઉચ્છેદનાં મુખ્ય કારણો. (૧) બાળલક્ષ્ય, (૨) કન્યાવિક્રયને વરવિક્રય, (૩) વૃદ્ધલક્ષ્ય એ મુખ્ય છે. આમાં અજ્ઞાનતા ને અયોગ્યતા તથા કૃત્રિમતા આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ; અને એમ ‘લક્ષ્ય એ પ્રાણુ વિકાસનું પ્રત’ નથી રહેતું પણ પ્રાણુ વિનાશનો પંથ’ બને છે અને ‘પડયુ પાનું’ નિભાવી લે’ એ સમાજસુત્રના આશરો હેઠે શુદ્ધજનન વીતાડવું પડે છે. આ આપણા સંસારની દીશા સુધરે તો જ સમાજની સ્થિતિ સુધરે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ સંસારને સુધારવા આપણાં લક્ષ્ય સુધારવાં જોઈએ. શરૂઆતને સુધારવાથી અંત ને પરિણામ

મુખરૂપ હોય છે, આપણા લક્ષ્મી વાદ કરતાં આપણને યુરોપિય લક્ષ્મી કંઈક ખ્યાલ લેવો જોઈએ, કારણ હાલ આપણા અનુકરણ યુરોપમાંથી ઉતરે છે. યુરોપિય સંસ્કૃતિ લક્ષ્મી એકાદીક માને છે એટલે કંઈકારે લક્ષ કરવા અને કંઈકારે નહિ, કોની સાથે અને કોની સાથે નહિ, કઈ ઉમ્મરે અને કયી ઉમ્મરે નહિ એ પ્રશ્નોને ત્યાં સ્થાન નથી. આમ હોવાથી એમનાં લક્ષ ઉપલી દૃષ્ટિએ તે સ્નેહ લક્ષ જેવાં દેખાય છે, પણ આજના પરિણામે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપિયલક્ષ એ સ્નેહલગ્ન નથી પણ સચવડતાનાં લગ્ન છે; જેથી જેની સાથે પોતાની સગવડ સચવાય એની સાથે એનાં લગ્ન થાય, એમાં નથી મર્યાદા કે નથી વિવેક : આહે એટલી મુદત સુધી કુવારા સ્ત્રી પુરુષ બેળાં રહે છે; અને એક બીજાના અનુભવ લે છે. એમાં જ જો કંટુ અનુભવ થયો કે મન ન માન્યું તો પરણવાના વિચાર માંડી વાળે છે. અને પુનઃ બીજે પ્રયાસ ચાલુ રહે છે, અગર એકલાં રહી જીવન વિતાડે છે. આ સગવડિયાં લગ્ન નહિ તો બીજું શું? એમાં કંઈક નીતિ કે નિયમની ઝાંખી થાય છે? ત્યાં કુવારા એ બહાચારી નથી હોતાં, કૌમરપણું એટલે બહાચર્યનું વ્રત એ અર્થ યુરોપિય જીવનમાંથી નથી નીકળતો. વિભક્ત કુટુંબની પ્રથાને લક્ષને સૌ પોતપોતાનું કરી લેવા મથે છે, છોકરી અગર છોકરો યુવાન થતાં પોતે પોતાનો બાર ઉપાડી લે છે. એટલે પુરતાં સાધન ને સગવડ વગર લક્ષ ન કરી શકે એ ચોકખું છે. એટલે લક્ષ કંઈક મોટી ઉમ્મરે થતાં દેખાય છે, એટલે ત્યાં બાળલક્ષ પ્રથા નથી સંભવતી, પણ એથી ઉપર રહ્યું તેમ-જે અર્થે બાળલક્ષ ન થવાં જોઈએ, એ અર્થ સચવાય છે, અને એમ સમજીને જ એવું પગલું ભરવામાં આવે છે એમ નથી માની શકાવું એમની સંસાર વ્યવસ્થાનું એવો પરિણામ છે. સાથે સાથે એમ પણ કંઈક અંશે તો ખરું જ કે ત્યાંના શીત આબોહવાને લક્ષને કામના-એની જાગૃતિ કંઈક મોડે થાય છે, અને અભ્યાસને કેળવણીના

સંસ્કારોમાં ઉછરતાની એવી વૃત્તિઓનું વલણ ઓછું હોય એ સંભ-
વિત છે આ સર્વ કારણોને લઈને યુરોપિય કુમારી સ્ત્રીભાવમાં
કંઈક મોટી ઉંમરે પ્રવેશે છે, એટલે સહેજે એનું શરીરબંધારણ
મજબુત બને છે; અને એથી આપણા સ્ત્રીસમાજ કરતાં ત્યાંનો
સ્ત્રી સમાજ શારિરિક અવસ્થામાં સારો દેખાય છે. અને એમ પુખ્તને
મજબુત શરીરબાંધા સાથે શરૂ કરેલો સંસાર એના શરીરનો ઝટ
વિનાશ કરી શકતું નથી. ત્યાં બાળલગ્ન અટકાયતની આ સુન્દર
અનુકુળતાઓ છે.

હવે આપણે ત્યાંની લગ્ન ભાવનાને ઉકેલતાં જણાશે કે હિન્દુ
સંસ્કૃતિ લગ્નને આવશ્યક માને છે; અને એથી ક્યારે લગ્ન કરતાં
ક્યારે નહિ, કોની સાથે અને કોની સાથે નહિ, કયા ઉંમરે ને કઈ
ઉંમરે નહિ, વિગેરે પ્રશ્નોનું સમર્થન કરવું પડે છે, અને એથી ધર્મ
અને સંસારીક નીતિના ઝઘડા ઉભા હોય છે, આમ સહેજે લગ્ન
એ સંસારીઓનો કહો કે વડીલોનો પોતાનો અઘણીક વિષય બને છે
નહિ કે લગ્નના ઉમેદવારો લગ્નનો ઉકેલ આપણે ત્યાં માતૃપિતાને
કુટુંબી જોનાના હાથ છે, નહિ કે લગ્ન કરનારાંઓને લગ્ન આવી રીતે
આપણી લગ્નવ્યવસ્થામાં કંઈક મર્યાદા નીતિને વિવેકને બંધાને પસંદગીને તો
સ્થાન પણ નથી એમાં સ્નેહ લગ્ન તો શુ પણ સંમતિનેય સ્થાન નથી, એ
શોચનિય છે. માત્ર બંધન ભાવે એનાં દર્શન થાય છે, જેથી
યુરોપિય લગ્ન કરતાં એમાં ઓછી સગવડ દેખાય છે; પણ બંધન
તે સાચું બંધન હોઈ એમાંથી છૂટા થવાનો કોઈ સંભવ જણાતો
નથી; એટલે જ ઉપર લખ્યું તેમ ‘પડ્યું પાનું નિભાવી લે’ એ
મુતને સરજવું પડ્યું. અને એમ આશ્વાસન મેળવવું રહ્યું કાંતો:-

“હરિ ! હોઆ હુતાશમાં શે પુલો કે દેવનાં દાન દીધાં;
એ તે આપ કે બહાણ બૂદ્યો ? કે પારકાં કેમ કીધાં ?

એમ રડતા હરિની બૂલ સૌધવી પડે છે. આપણે આજનો સંસાર આમ રડતો છે. જો કોઈ સાચી સંભળવા કાન મડિ તો સંસાર એને રડતો સંભળાશે. બન્ધન તોડવા માટે આ ચિત્ર નથી કે નથી એનો એમ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ કે લક્ષમાં બન્ધન ન હોવું જોઈએ. લક્ષ એટલે જ લક્ષ. લક્ષનો અર્થ છૂટાછેડા નહિ. લક્ષમાં મર્યાદાને નીતિ નિયમ બદ્ધતા હોવી જોઈએ. યુરોપિય લક્ષમાં એ નથી એટલું એ ઓછી મહત્તાવાળું છે, ઓછા મનુષ્યવાળું છે. પણ કહેવાનો અર્થ એજ છે કે તદ્દન અથોગ્ય ઉમ્મરે બાળલક્ષ કરવાથી કે બાળ કન્યાને વૃદ્ધ સાથે વળગાડી દેવાની, કે કન્યાવિક્રય કે કુળવાનોમાં થતાં વરવિક્રમમાં કળેડાં જ ઉભા થવાનો સો ટકા સંભવ છે. એ બધાંય રડે છે, એમની જાંદગી રડતી પુરી થાય છે, પુરૂષને કદાચ એમાં ઓછું સહેવું પડતું હોય પણ સ્ત્રીને તો એ સહેવાની હદ બાકી નથી રહેતી. આપણા લક્ષમાં ૭૦ ટકા આર્વા લક્ષ થાય છે એ અનૈચ્છિક પ્રસંગનું ધ્યાન કરવું પણ કમ્પારી ભર્યું છે કારણ એમાં નથી શરીરનું બંધારણ કરવાનો યોગ્ય સમય મળતો કે નથી કેળવણીને અનુકુળતા અપાતી : યુરોપિય લક્ષમાં વિમક્ત કુટુમ્બની પ્રથાને લક્ષને અને ઐચ્છિક પ્રશ્ન હોવાથી છોકરા છોકરીનાં લક્ષ એમના પોતાના વિચાર ને સગવડ પર અવલંબે છે; જહ્યારે આપણે ત્યાં અવિભક્ત કુટુમ્બ પ્રથાના સભ્યને અને આવશ્યક પ્રશ્નને અંગે માતૃપિતાનો એ પ્રશ્ન બની રહ્યો છે; અને એમ લક્ષની સધળી વાત એમના પર જ અવલંબેલી રહે એ સ્પષ્ટ છે. આમ હોવાથી પોતાની સગવડે અને પોતાનું દીલ ચાહ્ય ત્યાં, છોકરી છોકરાના ભાવિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કરી તેઓ લક્ષ નક્કી કરતાં, આ સાથે એક એ પણ કારણ સચવાય છે કે છોકરો અગર છોકરી મમે તેમ પણ યુવાન અવસ્થાએ લક્ષ કરે એટલે કદાચ એમની મનોદશા કોઈ વિકારોને લક્ષને અપકવ સ્વભાવે ને ઉતાવળે મોહલુબ્ધ બની બૂલ ખાય નહિ માટે એમના પોતાના ભાવિના આ લક્ષ પ્રશ્નને માતૃપિતા

પોતે સંભાળી લેતાં હોય હમ કરવાવાળાની સંમતિ તે જરૂર લેવાતી, પણ વખત જતાં હિન્દુસ્થાન ઉપર પરદેશી આક્રમણોના કારણે, અને તે વખતની પરદેશી મનોવૃત્તિ હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓ સાથે હમ કરવાની હોવાથી બાળપણમાં હમ કરી નાખવાની રૂઢી અમલમાં મુકાઈ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે; સાથે સાથે કળિયુગના પ્રભાવના ભયે કન્યાને ઉમ્મરમાં આવવા દેવામાં એની વૃત્તિઓમાં પાપ વાસનાઓ કદાચ ભરાઈ જાય એવા કાચથી બાળહમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય એમ સમજી શકાય છે. વળી પોતાનો મોટો છોકરો અમર છોકરી પરણતાં હોય તેની સાથે ભેગાં ભેગાં ઓછો ખર્ચ થાય એમ સમજીને પણ નાનાં બચ્ચાંઓનાં હમ કરવાની ટેવ બંધાઈ ગઈ હોય એમ પણ આપણે ત્યાં બાળ હમનું કારણ બન્યું હોય એ સંભવીત છે માતૃપિતા ગરીબ હોય, અને કોઈ જાતનો આધાર ન હોય તો હમનો ખર્ચ ઉઠાવવાને અશક્તિ દેખાડવાં લાગ્યાં, એથી મામા પક્ષે એ ખર્ચ પોતે ઉપાડી લેવા મરજી જતાવતા ચાલ્યા આવ્યાં ને એમ વધતાં વધતાં કન્યાની કિંમત થવા લાગી, કંતો કન્યા ઉતાવળે પરણાવવાના આગ્રહે, અમર મોટી ઉમ્મરના, હલકા કુળનાં, ઓછા જ્ઞાનવાળા, અથોચ વર્તનના, એવા પુરુષો સાથે હમ કરવાથી, એ ખર્ચ વધીને મોટી કિંમત પર આવવા લાગ્યું. એથી કન્યાવિક્રય હસ્તીમાં આવ્યું સમજાય છે; અને આમ જેને કોઈ ન આપે એને કન્યાવિક્રયવાળા આપે એ ચોક્કસ છે, તેમને ન કન્યાના ભાવીની દરકાર રહી કે ન કોઈ બીજી રહી એથી પોતાના એ ધંધાને તેમણે આજ સુધી ચાલુ રાખ્યો. છોકરા છોકરીનાં ભાવી આમ બગડતાં ગયાં ને ‘કન્યા જ્યાં દોરે ત્યાં જાય’ એ મુત્ર પર જોર અજમાવવામાં આવ્યું છે. આ કલ્પનાઓ આપણાં હમ કેમ વહાસ્યાં તેની છે.

જે કુટુંબોને પોતાની જ ગેરવ્યવસ્થાને લઇને બીજાઓ કન્યા ન આપવા લાગ્યા તેમણે અંદર અંદર સાટાં પેટાંનો ચાલુ કર્યો; અને

છોકરી આપી વહુ લાવે એમ સરખાત થઈ, જેને પરણવું હોય તેને સાટે એક કન્યા આપવી જોઈએ, એમ પૈસાને ઠેકાણે મનુષ્ય જાતિની આપ લે થવા લાગી, આમાં કન્યા અગર કુમારનાં સુભાગ્યને સ્થાન ક્યાં હોય ? લગ્ન એ આવશ્યક વસ્તુને આવું ખરાબ રૂપ અપાયું, એ જોઈ શોક થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ ઉપરાંત કુલિન્તાની લાવના હજી મનપ્રદેશથી ઓછી નથી થઈ. એ વાત તો સાચી છે કે એનું મૂળ ખોટું નથી. એક કુટુંબ પોતાથી વધારે સારા ખાનદાન અને ઊન્નત ગણાતાં કુટુંબમાં કન્યા દેવા રાજી હોય કે જેથી પોતે સાઈ કર્યું કહેવાય અને છોકરીને ઠેકાણે પાડી, એના ભવિષ્યને સુધાર્યું એ ખ્યાલ લોકમાં આવી શકે, એ જ ઇરાદાથી આ કુલિન પ્રથા ચાલુ થઈ; અને એમ કાણ ન ઇચ્છે ? આજ સુધારકોને પણ પૂછીએ કે ત્હમે ત્હમारी છોકરી ક્યાં જતી જોવા ઇચ્છો છો ? તો કહેશે કે—નામાંકિત ગણાતા, શ્રીમંતાઈવાળા, ને પોતા કરતાં કંઈક વધુ સારા કુટુંબમાં જાય એ એમની ઇચ્છા છે, એથી, આવી મનોવ્રત્તિથી વખત જતાં અમુક જ કુટુંબો કુળવાન છે, ઊંચાં છે, એવી રીતે ઓળખાવા લાગ્યું. અને આપણો સમાજ એમ એ જ ઊંચાં કુળવાન-કુટુંબો તરફ વળવા લાગ્યો, ને એ જ હિસાબે એ કુળવાન ગણાતાઓને એક પછી એક કન્યાની ભરતી થવાથી કન્યા મેળવવી, પરણવું, એ તદ્દન સહેલી વસ્તુ થઈ પડી, ને જેમ એક વસ્તુ વધુ પ્રમાણમાં હદ છોડી અપાય ત્યારે તૃપ્ત થયેલાં એ વસ્તુ તરફ અભાવ દેખાડે, અને વખતે એ જ વસ્તુને ધિક્કારે અગર એની કિંમત હલકી આંકે એ વાત સમજી શકાય છે, એક વસ્તુ સાધારણ થઈ પડે તોય-એનાં મૂલ હલકાં રહે છે, એમ કન્યાની કિંમત ને કન્યાનું વ્યક્તિત્વ, અને છેવટે પત્ની પ્રત્યે, અને એમ આગળ ચાલતાં સ્ત્રી જાતિ ઉપર એવાંએને હલકા વિચાર ઊભાવવા લાગ્યા, અને પોતે ચાહે તે ટાણે, ચાહે તે કારણે, ચાહ્ય તે ઊમ્મરે, ચાહ્ય તેટલી

સ્ત્રીઓ કરવાને તદ્દન સ્વતંત્ર બનતા મયા ને સાથે જિવ્ય કુટુંબના મોહવાળાઓ એમને દેવાને, એ કુઃખી બાલાઓમાં ભરતી કરવાને પોતાની કન્યાઓ વરાવવા એક દીકરીનો જન્મ ખરાબ કરી, બીજને પરણાવવાને, પછી, બહે તે જીંદગીભર રડ્યા કરે કે રખડ્યા કરે, એ વિચાર સાથે પણ પોતે એક કુળવાનને પોતાની દીકરી દીધી છે એટલા જ અભિમાનથી, ને આખરે લેવા-જેને અગ્નિ સમાજ અગત્યતા આપે છે, એમ કરી અને લગ્નને વણસાડે છે. લગ્નમાં મનુષ્યો પોતાના અગ્નિ કેવી જાતનાં રહીબંધનો ગળે ફાંસા જેવાં લાઇ બેઠા છે, અને એમ લગ્ન નામને કેટલું હલકું પદ આપી બેઠા છે એ ખાસ વિચારવા જેવું છે. જે લગ્નને આવશ્યક ગણ્યું એને આમ વણસાડવું તે પાપ છે. લગ્ન માટે કાળજી રાખનાર શાસ્ત્રોનેય આપણા સમાજે પી લીધાં છે; છતાં નાહક શાસ્ત્ર, ધર્મને રિવાજ નામ આપી ધર્મને નિષ્ણ બનાવવા-અધર્મતા આદરે છે, એ જોઇ કાંઈ પણ વિચારકને દીલગીરી જીપજે. લગ્નના શુદ્ધ હેતુને અનુસરી એની ભાવનાને મુખ્ય પદ આપી લગ્ન યોગ્ય એવાં પગલાં આજે લેવામાં આવે તોજ સમાજ કાલનું લાવી જિન્વલ કરી શકે.

ગુજરાતના એક પ્રખર વિદ્વાન સ્વ. શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્રોવેદીએ આપણી લગ્ન વિધીનું એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એ ખુબ સમજવા જેવું છે એટલે આ ઠેકાણે જિતાઈ છું.

વિવાહ વિધીના ઘણું કરીને છ મુખ્ય ભાગ છે. મધુપર્ક, કન્યાદાન, કૌતુકાચાર, હોમ-અશ્મારોહણ, ને સપ્તપદી. કન્યાનું દાન આપવા બોલાવેલા વરને કન્યાનો પિતા મધ, દહીં, અને ઘીનો મધુપર્ક આપી પુજા કરે છે. એ એની અતિથી પુજા પછી કન્યાનો પિતા કન્યાનો હાથ વરને સોંપે છે ને સંકલ્પ કરે છે. “પ્રત્યપત્યાદિ દેવ પ્રસન્ન થાઓ” સર્વ દેવ મય આ પુણ્યને હું મારી કન્યાનું દાન ધર્મોચરણ માટે કરું છું. હવેથી એ કન્યા મારી નથી.”

કન્યાની માતા પણ એમ જ અનુમોદન આપે છે. ત્હાર પછીની વિધી વર કન્યા પોતે કરે છે; ને એ વખતે જે મંત્રોચ્ચાર કરવાના હોય છે. તે, સ્નાતકવર પોતે જ કરે છે. એ ઉપરથી આપણી લગ્નવય અસલ કેટલી હોવી જોઈએ એનું લાન થાય છે; ને વરની વિદ્વતાનો પણ અહીં જ એ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે. પાણી ગ્રહણ થયા પછી વર પૂછે છે ‘કન્યા કોણ આપે છે ? કોને આપે છે ? ને ઉત્તર મળે છે ‘કામ આપે છે, કામને આપે છે,’ એમ ઊભયે તે સંબંધને કેવળ પ્રેમરૂપી કામથી થયેલો અને પરસ્પર અતિશય આનંદ કરવાવાળો સમગ્ર સ્વીકારે છે: પછી કન્યાનો પિતા વરને દાન દક્ષિણાદિ આપે છે. પછી વરકન્યા માયરામાં બેસે છે, જ્યાં ગમે તેવી નિર્દોષી પણ પ્રેમોદિપક રમતો થાય છે. તથા મદનકળનું (મીઠળનું) બંધન થાય છે; ને એમ વરકન્યા એક બીજાથી નિરંતર પ્રેમબદ્ધ થયાનાં ચિન્હો બતાવે છે. એ કૌતુકાચાર પછી વર, કન્યાને અગ્નિની સાથે ‘હું ત્હને સૌભાગ્ય માટે, ગૃહરક્ષણ માટે, પ્રજા માટે, ધર્મોચ્ચાર માટે, નિત્યસંબંધથી ગૃહણ કરું છું’ એમ કહે છે. કન્યા તે વાત સ્વીકારે છે; ને બ્રાહ્મણો તે જોડાને આશિર્વાદ આપે છે. એ હોમકર્મ થયા પછી, પથર પર કન્યાને પગ મૂકાવે છે, ને વર ધચ્છે છે કે આ પથર પેઠે પતિવ્રતમાં દૃઢ રહેજે ને દુરાચાર ને પથરની પેઠે સહામી થઈ દૂર રાખજે ત્હારપછી કન્યા લાળહોમ કહે છે; ને ત્હેનો હેતુ ત્હેનો વર જણાવે છે કે “આ સ્ત્રી લાળહોમ કરે છે, ને મ્હારો હેતુ વર ધણું જીવે, તથા ત્હેનાં અને મ્હારાં સંબંધીઓ મ્હારા વડે સુખી થાય એમ ધચ્છે છે” પછી મંગળ ફેરા ફરે છે. ત્હારપછી છેવટની સપ્તપદીની ક્રિયા થાય છે: ને લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ દૃઢ બને છે. સત્પુરુષો સાત ડગલાં સાથે ચાલે કે મિત્ર બને છે; તેમ વર કન્યા સાત ડગલાં સાથે ચાલે છે; ને પગલે પગલે વર કન્યાને એક એક અધિકાર આપતો આવે છે. પોતાના પાન, ખાન, ધન, અને આરોગ્ય સર્વમાં તેનો સરખો ભાગ

લેનારી ઠરાવી, ત્હેને પોતાની ઇષ્ટમિત્ર સ્થાપી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરે છે. વર કન્યા એક એકને ચરલક્ષણ કરાવી પ્રેમમહિમાએ પ્રેરેલાં સંબંધની પ્રત્યક્ષ પ્રતિતિ કરાવે છે. ત્હેમને પછી ધ્રુવાદિ દર્શન કરાવવામાં આવે છે; ત્હેમાં પણ અશ્મારોહણ જેવો જ હેતુ છે, કે ધ્રુવ જેમ નિશ્ચલ છે; તેમ પરસ્પરના પ્રેમમાં નિશ્ચલ રહેજો, આવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞાઓને જો લગ્ન કહીએ તો એ સમજ વિના કરવાનું ન હોય. હાલના વખતમાં ગોરના તુખડીમાંના કાંકરા જેવાં લગ્નો કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી; ને એ ઇષ્ટ પરિણામ પણ ન જ લાવી શકે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. દેવો, બ્રાહ્મણો એટલે પૂજ્યો અને વહીવે સમક્ષની આ પ્રતિજ્ઞાઓ તોડી શકાતી નથી. આપણે ત્યાં આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રતિજ્ઞા એ વસ્તુ જ નિશ્ચયાત્મક છે; ને એમાં નિશ્ચલતા ન હોય તો તે પ્રતિજ્ઞા ન કહેવાય; ને લગ્ન પણ ન ગણાય. એથી જ લગ્ન વિધીએ જોડાયેલ સંબંધ આપણે ત્યાં અતુટ ગણાયો છે.

લગ્નની આ ઉચ્ચ લાવનાઓ કોઈ રીતે ઠોકરે મારવા જેવી નથી. પરાઇ સંસ્કૃતિમાં જો આટલું બંધન ન હોય તો એ સ્વીકારવા કોઈ વિચારક તૈયાર ન જ થાય. માટે લગ્નને લગ્ન સમજી લગ્ન થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે. એમ થતાં આપણે આગળ કહેલ આપણી ઘણી ભૂલોને સુધારવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

“ લગ્ન ”

“ પુષ્પની કળીઓ માળી વાડીમાંથી નહીં તોડી આપે; પણ આપણા દેશના ગૃહમાલી અને ગૃહમાલણે કુમળા બાળ કળીઓને ઉચ્છેદવા લગ્નની ધડીની રાહ જોઈ એસે છે, પુષ્પજીવન કરતાં યે મનુષ્ય જીવન આપણે ત્યાં નજીવું મનાય છે! આ અસાનજન્મ્યા અન્યાયને સ્હમજી હિન્દુ જનતા! ભારતની ભાવી મનુષ્ય કળીઓને ઝિગારી લેવા અવિરામ પ્રયાસ કર.”

‘વહુ’

આ પણામાં સ્ત્રીને હથ્થકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડ મૂળથી ઊખેડવી જોઈએ, બીજી તરફ વિષયાંધ યદ્ય આપણામાંના કેટલાક સ્ત્રીઓને ઢીંગલી જેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે, તે જેમ ઠાકોરજીને આપણે પહોરે પહોરે નવિન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

વહુ

હિન્દુ સમાજમાં 'વહુ' એ પણ એક સ્ત્રી-જીવનનો અગત્યનો ભાગ છે. લગ્નબદ્ધ થયેલ બાળા સાસરે જાય છે; સાસરાને ત્યાં શરૂઆતમાં તો વહુ એ કુળવેલ સમી ગણાઈ, એના લાડ, કોડ પુરા કરવા સાસુ, સસરા ને અન્ય સંબંધીઓ પોતાનાં બનતાં કરવાના મનોરથોને અમુક અંશે સેવે છે; પરંતુ દીલગીરીની વાત છે કે વહુના લાડકોડ પુરવાનાં સાધનો એનામાં કંઈ નવું ચેતન રેડી શકે તેવાં હોતાં નથી; માત્ર કિમ્મતી દાગીના, ને સુંદર કપડાં લત્તાના ભપકામાં જ એની પૂર્ણાહુતી સમજી બેસે છે. પરંતુ એનો કોઈને વિચાર સરખેયે નથી આવતો, કે વહુ-કુળવેલને શિક્ષણ આપવાનાં સાધનો કેવાં જોઈએ. કેટલીક ડાહી ગણાતી સાસુઓ પણ વહુને પોતાની કુટુંબપ્રણાલીઓ અને વ્યવહારની વાત શીખાડવા પ્રયત્ન કરે છે. એ વિચાર તો પ્રશંસનિય છે, પણ એમાં માત્ર પ્રપંચસાધના સિવાય કંઈ વધુ હોતું નથી. આથી યે વધુ ઉત્કંઠા તો સાસરીયાંની એ વહુને માતા થયેલી જોવાની હોય છે; વહુની વય, શારિરીક સંપત્તિ, માતા બનવાની અને માતૃપદને શોભાવી શકે તેવી કોઈ પણ લાયકાતની કાળજી કર્યા સિવાય બસ એને 'સારો દિવસ પ્રભુ આપે' એ જ એમની મુંઝવણ ચાલુ થાય છે. ખરેખર આવા અવિચારી પગલાં એ આપણા ભાવિ ગૃહસ્થજીવનને ભયંકર છે. પરિણામે એવાં કુટુંબમાં નિર્બળતા પ્રવેશ કરે છે એવાં જોડાના જીવનમાં ઝેર રેડાય છે. અને એક કવિ કહે છે તેમ 'ભારત વર્ષમાંથી યૌવન ઓસરતું જાય છે.' એ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થતી

નય છે. આપણે ત્યાંના આ માનસના સખએ આપણી કેટલી ક્ષતિ થાય છે, તે વિચારવું જોઈએ છે. કેટલીક યુવતિઓ ક્ષય રોગની ભોગ બની અકાળે મૃત્યુવશ થાય છે. બાળ લગ્નનું આ પરિણામ છે એ તો ફીક; પણ એ લગ્ન થઈ ગયા પછી પણ જો એનો ઊપાય લેવાય તો જરૂર એ ભૂલ સુધરવા પામે. જુના વખતમાં બાળલગ્નો થતાં પરંતુ એ સાથે આપણે એ પણ યાદ કરવા જેવું છે કે જુના વખતમાં પરણીને તરત સાસરવાસો હંમેશ માટે કરવાનો રીવાજ હતો જ નહિ; બાળાને યોગ્ય ઉમ્મરે જ સાસરે વળાવવામાં આવતી; અને એ પણ કેટલાંય આણું પીઆણું થયા પછી સાસરે સ્થિર થતી. આજે પણ આપણી રખારી જેવી કામમાં એ રિવાજ છે; ને વીસ વર્ષની બાળાઓ પરણેલી છતાં સાસરે હજી જવાની હોય એવી જોઈએ છીએ; એને નેતાં જ આપણને એ બાળાનું યોવનભર્યું શરીર, એની તંદુરસ્તી, એનું બ્રહ્મચર્ય આપણને બોધ આપી બેઠું જણાય છે. એ અજ્ઞાન ગણાત! વર્ગની બાળા તરફ જોઈ બીજી બાળુ સામે બેઠેલી સુકલકટી, નિસ્તેજ, અને અનેક આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી, ભરેલી ઉચ્ચ ગણાતી કામની વડુને સરખાવવામાં નિરાશાની છાયામાં ઢળી જવું પડે છે બાળપણે સંસારના ખેલ માંડી, સંસારવ્યવહારના ભાર માથે ઉપાડી, વાસનાતી સૃષ્ટીની નિસ્તેજ પંક્તિ બેઠી કરનાર આપણી એ સાસરે જલ્દી મોકલી આપેલી બાળાનો એમાં શો દોષ! દોષ તો વડીલોનો જ છે કે પહેલાં તો તે બાળલગ્ન જેવી કામ ઉચ્છેદક રીતને હજી ચલાવી રહ્યાં છે; તેમ છતાં એના બિતારકપી આણુંની રૂઢીને ઓછી કરી સાસરવાસે રાખવાની રીતને અખત્યાર કરી છે; અને સસરાપક્ષ પણ એ નિચારીને ‘માતા’ જેવાના કોડ ધરાવી એના ભાવિની કોઈ દરકાર કર્યા સિવાય એની વાસનાને ઉત્તેજિત કરવાના તુચ્છ પ્રયાસો કરે છે! મૂને ખખર છે કે એવાં અનેક કુટુંબો પોતાના પુત્રોને પણ એ રીતે હેરાન કરવામાં કશી પણ

મથા નથી રાખતાં: પુત્ર બહાર ગામ બણતો હોય, કે ધંધો કરતો હોય, તો કાં તો એની સાથે વહુને રાખવાને, અગર પુત્રને ઘેર બોલાવવાના ક્ષુદ્ર વિચાર ધરાવે છે. આ નાની જણાતી બાબત પરિણામે ગંભીર નુકશાન કર્તાં બને છે. માતૃપિતાની છોકરાને વસ્તીવાળો જોવાની બિતાવળ ખરેખર નિંદ્ય છે. નાની ઉંમરમાં સંતતિની હારા-વલિ, એનાં જતન, એ સર્વનાં પોષણના ખર્ચભાર, આજની પરિસ્થિતિ એ સર્વનો ખ્યાલ કરતાં ખરેખર એ સંસારવેલ દુઃખદાયક ભાસે છે !

આ બાબત તો દરેકે વિચાર કરી, પોતાનાં પગલાં પોતે શોધી લઈ બગડતી બાજી સુધારી લેવી જોઈએ.

વહુને પોતાના ધરની સાચી શોભા સમાન જોવાની ઇચ્છાવાલાં સાસુસસરા, ને કુટુંબીઓએ એને સંસારીક ને વ્યવહારીક કેળવણીની ધણી જ સુંદર તાલીમ આપવી જોઈએ. નહીં કે માત્ર વહુ એટલે એનાથી મોં ખોલી બોલાય જ નહિ; લાજનો ધુમટો ખોલી જોવાય જ નહિ; અને મોટેરાંની વચ્ચે બેસાય નહિ:—એવી વૃત્તિઓને વશ થઈ એના વિકાસમાં આડે આવવાની રીત અખત્યાર કરવી ન જોઈએ. મોટા શહેરો શિવાયનાં ગામોમાં, કારિયાવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં વહુ તો ‘બતાવ્યું કરે અને આપ્યું ખાય’ એ દશા આજ પણ બિભી છે. પોતાની બુદ્ધિને ખીસવવાનો એને અવસર તાત્કાલિક તો નથી જ આવતો; એ હજી અજાણી છે, એમ માની એને એ રીતે યંત્ર બનાવવામાં આવે છે; કદાચ પોતાની ઇચ્છાએ કોઈ કામ કરે ને તે બરાબર ન થયું હોય તો એને એ માટે કંઈક સહન પણ કરવું પડે; ને સાંભળવું પડે: આમ ન કરતાં ખરી રીતે તો એને એનો બુદ્ધિ વિકાસ થવા સાર એને વશ સર્વ કાર્ય મૂકવું જોઈએ. એને એવી જાતની છૂટ જો નહિ આપો તો જ્યાં સુધી માથે નહિ પડે ત્યાં સુધી એ ‘યંત્ર’ જ રહેવાની: જે જોઈને પણ આખરે વડીલોને કંટાળો આવે છે; એના અજ્ઞાન માટે શાપ આપવા શરૂ

થાય છે; અને અયોગ્યતા આગળ આવે છે ! ને એમ એના વિકાસના વખતમાં વવાયેલાં જીવંતનાં બી એની જીંદગીને ઝેર બનાવે છે. ધણી વખત અને ધણે ઠેકાણે કહીએ તો પણ અર્થ એક જ છે, કે જે ધરમાં કે કુટુંબમાં મોટરાં હોય છે તે કુટુંબના જીવાન જોડાંને કોઈ રીતે વાતાયિત અગર એવી નિર્દોષ છૂટ લેવાને કોઈ રીતે તક અપાતી જ નથી; એમના અખોલ જીવન ડરતાં ને ડરતાં રહે છે, એમના આશાભર્યા હૈયામાં ભયને પ્રથમ સ્થાન હોય છે; એથી ખરૂં જોતાં તો જોડામાં જીવનએકતા સાધવાના વખતે અંતર વધે છે. તે કોઈ રીતે ધચ્છવાનું જ નથી. આમ આપણે ત્યાં ‘વહુને’ નથી શરીર વિકાસ સાધવા દેતા, કે નથી આત્મોન્નતિ કરવા દેતા: ચારે ગમથી ચોકી બેસાડી વચ્ચે લજ્જાવંતી રોપી તેને ખીલવાની ધચ્છા કરો એ ભૂલ જ છે ને? આવા સંકુચિત વાતાવરણમાં સંસારની શરૂઆત એ જ પ્રથમ તો અધરી વાત છે. માટે જો પોતાના કુટુંબને બધું જીજ્ઞું બનાવવા ચાહીએ તો જરૂર આપણા એ ચોકી પેરા ઊઠાવવા જોઈએ. નણુંદ, દીયર વિગેરેની આધાપાછી એ આપણી સંસારીબાજી એક વખોડવા જેવી જ છે. એ દૂર કરવાથી જ ‘વહુ’નો વિકાસ સંભવે છે.

યુરોપિય સંસારમાં ‘વહુ’ વિષેના આવા કોઈ પ્રશ્નોને સ્થાન નથી જ એટલે આડખીલીઓ, મુશ્કેલીઓ ને ભૂલો ઓછી હોવાના કારણે તેમને જીવનવિકાસની દરેક તકો મળે છે. વળી આગળ કહ્યું છે એમ જો વહુ આપણી રૂઢી પ્રમાણે હજી અજ્ઞાન બાળા જ હોય તો એનામાં સંસ્કાર રેડવાનું કામ, ને જીવનન્યોત જવડાંત કરવાનું કામ, માતૃપિતાની જગા લીધેલ સાસરાપક્ષનાં વડીલોનું છે; સાસુ, સસરા એ એનાં માતૃપિતા છે. એમના દેખાડયા પથે એ ચાલવાની છે: એમના શીખાડયા સંસાર શીખવાની જ છે. એમના જ સંસાર વહેવાર, અને રૂઢીના રસ્તા એને મને, કમને લેવાના જ છે તો-સંસ્કારની ખામી રાખનાર સાસુઓનો જ એ દોષ છે. નાહક

એનાં માતપિતા જેમણે પોતાના અચાને સામા પક્ષને પોતાની અધુરી દીકરી સોંપી દીધી છે, તેમને આજ ન ચઢે એ ખાસ જોવાનું છે. એનાં માતપિતા એ વાતે નિર્દોષ હરે છે. આપણા એ માનસને ફેરવવું જોઈએ છે કે કન્યાના સંસ્કારો માટે માત્ર એનાં માતપિતા જ દોષિત કાયમને માટે રહેવા જોઈએ. એ માનસને પ્રત્યાઘાતી બિત્તર તો એક હોશીયાર વહુએ પોતાની સાસુને સુંદર આપ્યો હતો. સાસુ પોતાની સાસુને વહુના જેતાં માટીનાં શકોરામાં ખાવા આપતી; વહુએ એ શકોરાં સર્વ રોજ રોજ નીકળતાં ભેગાં કરવા માંડ્યા. એક દિવસ એની સાસુએ શકોરાનો ઢગ ભેજો થયેલો જોયો ને વહુને એ માટે પુછ્યું. વહુએ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “એ તો મ્હારે જોઈએ ને ? આજે ત્હમ્હારી સાસુને ત્હમે એમાં ખાવાનું આપો છો ! પછી જ્યારે ત્હમે એમનાં જેવાં અશક્ત થશો, ત્હારે ત્હમોને ખાવા માટે વાસણો આપી બગાડ્યા કરતાં ત્હમે કરો છો એમ આ શકોરાંનો ઉપયોગ કરીશ.” સાસુ હેબતાઈ ગઈ ! આવો જડખાં તોડ જવાખ ! એને તો પોતાનું ભવિષ્ય આજે સામું આની ખડું થયેલું દેખાયું. પોતાની ભૂલ, પોતાનો દોષ એને એણે પાપ માન્યું. એને શિક્ષા મળી ચુકી ! ખીજે જ ટાણે એ ક્રમ બદલી નાખ્યો.

આ તો થઈ એક હોશીયાર વહુની વાત એમ ત્હમે ભલે માનો; પણ સાસુના પગલે જ જ્યારે એ વહુને સંસાર ખેડવાનો છે પછી એ કરે તેમ જ એને કરે છુટકો છે; એટલે એના વર્તનના દરેક ગુણ—અવગુણ એ જાણે અજાણે પરિધાન જરૂર કરે છે. માટે એ સંસ્કાર વિધી સાથે સાસુ—અગર કુટુંબની વડીલ સ્ત્રીઓએ ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. એ માટે પણ પોતાના વર્તનમાં ખુબ વિચારશીલ ડગલાં પડવાં જોઈએ કે જેની સુંદર અસર વહુમાં આવે, ધણી વખત પોતાના પુત્રને યોગ્ય વહુ ન નિવડી અગર યોગ્ય નથી એમ મનાઈ જાય, અગર પોતાને પાછળથી ગમતી બંધ પડે, પોતાને ન માનતી હોય કે એવાં ખીજાં નાનાં, નજીવાં કારણોને

હાથ ધરી એકાદ બિદ્ધત પુત્રની એવી એ અગ્નિ માતા પુત્રના નામે વહુને વખોડવાની શરૂઆત કરે છે. એના દોષો સુધારવાને બદલે એ કેમ એ દોષો વડે વગોવાય ને લોકદષ્ટીએ ખરાબ ને અયોગ્ય ગણાય એ માટે ઘેરઘેર એના અવગુણ ગાતી ફેરે છે; ને એના જેવી ખીજીઓ પણ એને પોતાની વહુની ઉદ્ધતાઈ, ભૂલો, અસ્પૃશ્યતા, અયોગ્યતા, બેદરકારીપણું, એ સર્વ સંભળાવે છે. પરિણામે વહુને, જે પ્રભુ સહાય કરે તો બદલવાના વિચારો એ નિંદા ચોકામાં ઉદ્ભવે છે, ને કોઈ કોઈ ઠેકાણે એવા એ પુત્રને એકને ઠેકાણે ખીજ આવે છે. આવી વાતોને જીવનમાં વણી લેનાર એવી અનેક સ્ત્રીઓ આપણે ત્યાં છે. કોક જ સંસ્કારી કુટુંબ ખાકી હશે. પોતાનામાંના પ્રેમ બળે વહુને જીતી લઈ એને રસ્તે પાડવાના પ્રયાસ ન કરતાં એની ભૂલોને વધારવા દઈ આખર કાંતો પુત્રને અણગમતી કરી મૂકે છે, કાંતો ઊપર કહ્યું તેમ ખીજ લાવી બિભી કરે છે. આવી સ્ત્રીઓનો શંભૂ મેળો નિંદા-ભવનમાં ભેળો થાય છે ત્યારે ખરે જ એ જોઈ વિચારક મનુષ્યને એમ જ લાગી આવે કે ત્યાં સ્ત્રી, સ્ત્રી જાતિની દુશ્મન તરીકે કામ કરે. ત્યાં સ્ત્રીઓનો અભ્યુદય એક સ્વપ્નવત વાત છે। એ જોઈ આપણને નિરાશા ઊપજે એમાં નવાઈ નથી. જે કે એકની ઊપર ખીજ વહુ લાવવામાં ઘણી ઓછી સાસુઓ સફળ થાય છે; પણ વહુના ઝિંછેદક વાતાવરણને તો જરૂર વધું ઘેરું બનવું આપણે ત્યાં જોઈ શકાય છે; અને એવા જ સંસ્કારોમાં ઊછરતી વહુઓને નણદો પોતાના સાસુપદ વખતે એવા જ માનસને વધાવતી જોઈએ તો નવાઈ નથી. આપણે આ દુષણમાંથી બચવાને સત્તજા કરવું જોઈએ. જે પુરૂષો પોતે કેળવણી હોય ને પોતાના સ્ત્રીવર્ગને પોતાની ગંભીર જવાબદારીમાં આવી જો ભૂલ કરતાં જીવે તો એમની એ પ્રથમ ફરજ છે કે કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગને સરળતા પર મૂકી દઈ, આવો બગાડો થતાં ઊગારી લે. ‘વહુ’ના વિકાસમાં સારાએ કુળનો વિકાસ

અભિંત છે. તે ધ્યાનમાં રાખી આપણું એ તરફ પુરતું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. એ તરફની કેળવણી પુરુષ વર્ગની બેદરકારી: એ પોતાની જ વિનાશક વલણ બને, એ સમજી લેવું ઘટે છે. આ બાબતમાં એવા પુરુષસુધારકો સારું કામ કરી શકે એમ હું માનું છું.

વહુની સ્થિતિ એ સ્ત્રી માટે સંસાર-નિરીક્ષણ કરવાની અવસ્થા છે; એ અવસ્થામાં સ્ત્રીએ પોતે હવે પછી જે ફરજો માથે લેવાની છે તેનો બરાબર અભ્યાસ કરતાં રહેવું જોઈએ છે. આ અવસ્થામાં ખુબ અનુભવને અભ્યાસ ભેળા કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આજનું સંગ્રહેલું આખી જીંદગી કામ આવશે એ સૂત્રને ધ્યાનમાં રાખી એને બાળકની પેઠે દરેક વસ્તુ મટે કુતૂહલ હોવું જોઈએ: એનું તાત્પર્ય કાઢી પોતાનો પંથ નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. આમ ઉત્તરોત્તર સંસારનું નિરીક્ષણ વહુ કરતી રહે તો એ એક સફળ પત્ની ને વિજયી ગૃહિણી બની શકે. આ અવસ્થામાં સ્ત્રીએ કપડાં લેતાં, દાગીના, ને બીજા ક્ષુદ્ર ઊપભોગોના જ લોભે તણાવું જોઈતું નથી; એમ કરવાથી માનસમાં ફરક પડી જાય છે. સંસારના દાંડે ઊભા રહી આદર્શમયતાના પાઠ શીખવાનો આ અવસર ‘વહુ’ તરીકે સ્ત્રી માટે કુદરતી રીતે ચોખ્ખો છે. નવિન ઘર, નવિન કુટુંબ, નવિન સંબંધીઓ ને નવિન રીત રીવાજો એની આંખ આગળ આવે છે. એ સર્વ સાથેનું વર્તન પોતે જાણી લેતાં એને સુગમતા પડે છે. ઘણી વખત અમાન એવી ‘વહુઓ’ આ નવિનતાથી ગભરાઈ જાય છે. પોતાનું પીયર યાદ કરતી જ બેસે છે; ને પોતાના પતિ, સાસુ, સસરા ને કુટુંબીઓને પરાયાં માની બેસે છે, એને એમાં રસ નથી પડતો. અહીં કદાચ એમ પણ હોય કે એવા કેટલાં ઘણી વખત એનાં એ કુટુંબીઓ એને માયા બતાવતાં નથી, ને એથી એ અજાણી અને અતડી જ રહે છે.

શરૂઆતમાં તો આ નવિન વધૂને દરેક અનુકુળતાઓ આપવા, એને રાજ રાખવા, એને લાડ લડાવવા આપણા લોકો બાકી નથી રાખતા; જે કંઈ અણધરજવાબોગ બને છે તે અમુક વખત પછી: બાકી વઢકણીનો પાઠ ભજવતી નણદી પણ ભાબીને એ વખતે તો રીઝવવામાં મણા નથી રાખતી; પરંતુ એમ છતાં વહુ જે તુમાખીમાં મુસ્તાક રહે, કે ઊલટાં વહેણ પસંદ કરે તો ધીમે ધીમે અકારી બને છે. એ દરેકના અનુભવની વાત હશે જ એમ હું ધારું છું.

ઊપર જણાવેલી વહુની ઉચ્ચકૃતિઓ, પીયરવશતાનો સ્વભાવ એ એવા પ્રસંગનું કોઈક ઠેકાણે કારણ હોય છે. માટે દરેક વહુએ થોતાની આ સ્થિતિ સારી એ જીવન માટેનો અભ્યાસયોગ છે એમ સમજી એનો પુરતો લાભ લેવો, પોતાના ભાવીનું સ્મરણ રાખવું, અને પોતાના આ કુટુંબની પ્રતિકુળ પ્રથાઓને પણ અનુકુળ બનાવવાની ચપલતા રાખવી જરૂરી છે. અસંતોષનું કારણ હજી મળ્યું નથી, ત્યાં શરૂઆતથી જ અકારું જીવન શરૂ કરવું એ કોઈ રીતે યોગ્ય ન જ ગણાય. આપણી અસ્થિરતાએ જગતને દોષ દેવા નીકળવું એ કંઈ રીત નથી. ઘણી વખત આવી નાનકડી બાબતો કેટલાંકના જીવન કટુ બનવે છે, કેટલાંકના ભવ પણ બગડે છે. જેના દાખલા આપણા હિન્દુ સંસારમાં સંખ્યાબંધ જોવા છે. અને એવા અનૈચ્છિક પ્રસંગોમાં ઘણી વખત એ કંટાળો દર્શાવતી વહુનાં માતૃપિતા પોતાની પુત્રીની અયોગ્ય ફરિયાદોને સાચી માની કલેશ વધારે છે. ને એ રીતે પોતાને હાથે જ પોતાની દીકરીનો સંસાર બગાડી મૂકે છે. તે સાથે એવા પણ બનાવો બને છે, કે પોતાની દીકરી જે કોઈ કુળવાનને ત્યાં કાતીલ છુરી નીચે જીવન ધુંદાવતી ઉભી હોય તો પણ એનાં અનહદ દુઃખોને પોતાની સગી આંખે જોતાં ઉભે છે; ને જાણે એને એ કસાઈખાનેથી બચાવતાં, પોતાને ઘેર લાવવામાં આખરે ઉડી જતી હોય તેમ માત્ર કહેવાતા સમાજના ઠંડી આંખ આડા કાન કરે છે; પોતાની ગંભીર ભૂલનો ભોગ

બનેલી દીકરીને આવા દુઃખદરિયામાં ડુબકાં ભારતી જોધ એને સહી લેનાર એ માતપિતા રાક્ષસ વૃત્તિનાં જ હોય ! આવા બનાવો અનેક ઠેકાણે બનતાં જોયા છે કે જેમાં એ બાઇનો આધાર આ જગતા જગતમાં કોઈ નથી હોતો ! ખરેખર એ સ્થિતિમાં ઉભેલી એવી એ ‘ વહુ ’ રૈંસાતી ગાય જેવી હોય છે. પ્રભુ એ કસાઈખાનાં બંધ કરાવી હિન્દુ સમાજને સીધે રસ્તે દોરે, એ જ સદૈવની પ્રાર્થના.

‘ વહુનો ’ વિકાસકાળ સમાજ ઓળખી એને યોગ્ય અવસર આપે, ને એમ સ્ત્રીત્વ ફાલે એમાં જ આપણા સંસારની સુપ્રતિષ્ઠા સમાધ છે. એ વિકાસકાળ વિનાશકાળ ન બને, એ વિકાસક્રમ વિનાશક્રમ ન થાય, એ માટે સમાજે ચેતવાનું છે.

‘ ગૃહિણી ’

જેમ શંકરને ઊમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતાં: તેમ આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગોષ્ઠીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઊદ્ધારો સમજતી, ને પોષતી, પોતાની અલ્પોક્તિ પ્રેરણા શક્તિથી આપણી આલોપાધિને સાનમાં સમજ, તેમાં ભાગ લેતી, આપણને શિતળતા ને શાંતી દેતી થશે, ત્યારેજ—પણ તે પહેલાં નહિ આપણે ઉદ્ધાર સંભવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

ગૃહિણી

ભા. રતવર્ષનું સ્ત્રીત્વ જો ક્યાંયે શાલતું હોય તો તે આજે પણ ગૃહિણી તરીકે જ શાલે છે. અર્થપ્રાપ્તિ સિવાયની ખીજ બધી વાતો આપણી સ્ત્રીઓ સંભાળી લે છે; એમનો એમાં વિજય જીવો અગર નહિ, પણ એ પોતાની એ ફરજને શક્તિ અનુસાર સાચવે છે; આપણી અજ્ઞાન ગણાતી અલણ સ્ત્રીઓ ધર કામને તો લાયક છે; એમને એ કેળવણી તો થોડે ઘણે અંશે જરૂર મળે છે. બાલિકા સાધારણ સમજણી થઈ કે તરત તેની રમતોને છોડાવી એ જાણે તદ્દન લાયક હોય, એમ એના ભવિષ્યની માદી આપતાં માતા બરાડી બેઠે છે કે, ‘રાંડ સાસરે જઈ થું કરીશ ? રાંધતાં યે નથી આવડતું. મેં ઘોઘ પાછી આવીશ.’ આશન્દોમાં આપણા માનસની આબેહુબ પ્રતિકૃતિ છે. એને સ્ત્રી તરીકે માત્ર એ જ ધરકામની લાયકાત મેળવવાની એકલી આવશ્યકતા છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એ સિવાય એનામાં શૂન્ય હોય તો પણ ચાલી શકે ! એવી આપણી માન્યતા ગર્ભિત દેખાવ દે છે. આમ લખવાનો એ બિદેશ નથી કે સ્ત્રીઓએ તે યોગ્યતા ન પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એના માટે તો બીપર કહ્યું તેમ એ વડે જ આપણું સ્ત્રીત્વ કંઈકે શાભી શકે છે, એ વડે જ આપણા કુટુંબો કંઈકે પણ વ્યવસ્થિત રહ્યાં છે. એ આપણા સદ્ભાગ્યની વાત છે.

પણ એ વાત આપણે ભૂલવી નથી જોઈતી કે સ્ત્રીની લાયકાત માત્ર એમાં જ પરિણમતી નથી. એ પ્રાધન્ય હાર્મ તરીકે ભલે હોય પણ સ્ત્રીત્વની ખીજ અણકેળવી દિશાઓ રહી ગય છે; એના તરફ આપણું દુર્લક્ષ્ય છે, અને એવી કેળવણી વગર આપણે ચલાવી લેવાની વલણ રાખીએ છે, એ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી.

અશિક્ષિત ગૃહિણીઓની સ્થિતિ આજની શિક્ષિત પુરુષદષ્ટિએ વેઠીઆ જેવી જણાય છે. એના ઘરકામથી જ માત્ર આજનો પુરુષવર્ગ સંતોષ પામે એમ નથી. આપણે એક તરફથી આપણી આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા અર્થે અગર કેળવણીના અનેક ગુણુ પરિધાન કરી અનેક સદગુણો પ્રાપ્ત કરી ભારતવર્ષનું પુરુષાતન સુશોભિત કરવા માટે આપણે પુરુષવર્ગ કેળવણીને જાણ્ય છે; ને આપણી બેદરકારાને લીધે જ સ્ત્રીવર્ગ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે. એક ઉંચે જાય છે બીજું નીચે જ રહે છે; એટલે ઉંચે ચઢેલ પુરુષ બાળુમાં ઉભેલ પત્નીને સહચારીણી તરીકે માગે છે. ને એમાં નિરાશા અનુભવે છે. એટલે, આજકાલ જો સ્ત્રી પુરુષ (પતિ—પત્ની) વચ્ચે અંતર દેખાતું હોય તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. હવે આ સ્થિતિ સુધારવા આપણને ગૃહકાર્યોના શિક્ષણ સાથે બીજી કેળવણીની પણ આવશ્યકતા સમજાય છે.

આપણા ગૃહકામ સાથેસાથે જ સ્ત્રીશરિરને અનુકૂળ કસરત મળે છે એ સંતોષની વાત છે. આપણું દળવું, ખાંડવું, રાંધવું, પાણી ભરવું એ સૌ કસરતો જ છે. એ કામ કરતાં આજે તો કેળવાયેલી ગણાતી સ્ત્રીઓ શરમાતી લાગે છે, અગર ‘એ કામ અમારું નથી’ એમ ગણી એથી દૂર જતી લાગે છે! અને તેથી પોતાનાં કેટલાંક ઘરકામોનો ભાર ભદ્ર ઘાટી વિગેરે નોકરો ઉપર રાખવો પડે છે, ને એવી રીતે વર્તતાં કસરતથી તેવાંઓ દૂર જતાં લાગે છે. પરિણામે કસરતના અભાવે અપચાનો રોગ ઘર ઘાલે છે, ને શરિરમાં અનેક વ્યાધીઓ ઊભી થાય છે. જ્યારે એક તરફ આપણી અભણ ગણાતી સ્ત્રીઓ ગૃહિણીઓ બનતી જાય છે; ત્યારે ભણેલી સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યથી અલગ થતી જાય છે, એમ સામાન્ય પોકાર ઊઠે છે એ બંનેની બે છેડાની ભૂલો છે, એ ભૂલો બંનેયે સુધારવાની, અગર સુધારી લેવા અગમચેતી રાખવાની ખાસ જરૂર છે. આપણને નથી

એમ અભણ રહું પાલવે એમ, કે નથી ધરકામથી અલગ થયું પાલવે એમ: તેથી બંનેએ સુકાન ફેરવી એક મધ્યભિન્દુએ મળવું જોઈએ છે.

આપણાં બીજાં કામો તો ઠીક, પરન્તુ એ સર્વ કામોમાં રસોઈ કરીને પોતાનાં બહાલાં બાળકો અને પતિને જમાડવા—એની તો ખાસ જરૂર છે. એ ખોરાક પરિપક્વ બનાવવાની કાળજી જે સ્ત્રીને પોતાને હોય છે, તે બીજા નોકરોને તો ન જ હોય: એવા નોકરોનું લક્ષ્યભિન્દુ નોકરી હોય છે, નહિ કે તહમને અને તહમારાંઓની તબિયત માટે દરકાર કરવાનું: જ્યારે તહમને તો એ તહમારાંઓના સ્વાસ્થની કાળજી કુદરતી હોય છે: એટલે સ્વાભાવિકપણે ચોક્કસ રહેા છો. એટલે એ ખોરાકનાં અમી કુટુમ્બનાંઓને સંતોષકારક અને સુખદાયકજ નિવડે એ નિ:શંક છે. સ્ત્રીને એમાં કુદરતી રસ પડે છે. ને જે હોંશ હોંશ એ રાંધે છે, ને જમાડે છે એમાં એ કંઈ અજળ મજા માણે છે. જીવનના આધારરૂપ આ રાંધણકામ (કળા) તો સ્ત્રીઓએ પોતાને હાથે જ રાખવા ઉત્સુક રહેવું જોઈએ. એમાં અનેકવિધ શારિરીક કેળવણી પણ છે. તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. ગરીબ યા મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ તો ચાહે અગર ન ચાહે, તહો યે ઘરનાં બધાં કામો એમને માથે હોય જ છે, ને એમને કરવાં યે પડે છે. એટલે એ વર્ગમાં સ્ત્રીઓનું શારિરીક સ્વાસ્થ સાફ દેખાતું હોય તો એ ન્યાયવન્તું છે; પણ આજે તો જે કુટુમ્બો શહેરમાં વસે છે તેમને પણ શક્તિ અશક્તિએ બીજાનું અનુકરણ કરવા અર્થે પણ ઘર કામ માટે નોકરોની જરૂર જણાય છે; અને એમ બનાવટી શેઠાણીઓ ધવાની મુખાંધ કરે છે. શેઠાણીઓ એટલે ધનિક સ્ત્રીઓ જે એમ કરતી હોય તો એમને પૈસાની સવડત એ એ સુખ સગવડ મેળવવા હરકત નથી આવતી; પણ જેઓ એવી સગવડ ભાગ્યવશાત્ નથી મેળવી શક્યાં, જેઓનો પુરૂષવર્ગ દિવસ-ભર વૈતરાં કરી પેટીયું પેદા કરે છે, તેવીઓ શા કારણે આ રસ્તે ગય છે તે સમજાતું નથી. જે શ્રીમંત પત્નીઓ

એમ દરેકે દરેક ધરકામ માત્ર નોકરોના હસ્તક કરાવતી હોય, અને પોતે ચોવીસે કલાક આરામમાં ને અન્ય ઊપભોગોમાં ગાળતી હોય તો એની પણ એ ભયંકર ભૂલ છે. ને એ ભૂલનાં પરિણામ એમને સોષવાં પડે છે. તો આપણી ગરીબ સ્ત્રીઓને એ કેટલું વિદ્ય સમ છે એનો વિચાર કરવો ઘટે છે. કામ કરવાથી કસરત મળે છે; ને આપણી સ્થિતિને શાભતું બને છે. પૈસાનો ખોટો વ્યય નથી થતો, પરાધિન બનવું નથી પડતું, ને અસંતોષી રહેવું પડતું નથી. એ સર્વનો ખ્યાલ કરી આપણી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ને પોતે એવી ભૂલ નહીં કરે તો ખરે જ પોતાના કુટુંબને અને પોતાની જાતને આશીર્વાદરૂપી બની રહેશે, આપણે ત્યાં સ્ત્રી ગૃહિણી બને છે; ને એ ગૃહિણી ગૃહ શોભા ગણાય છે. પશ્ચિમાદિ દેશોની સ્ત્રી પત્ની છે, માતા છે, પણ ગૃહિણી તરીકેની એની ગણના કરતાં વિચાર કરવો પડે છે. એમના ભોજન વ્યવસ્થાના ભાર સ્ત્રીઓ માથે બહુ તકે નથી હોતા, એમના ધરની ખીજ વ્યવસ્થા પણ એને ઓછી જ તરફી આપનાર હોય છે. એટલે ઘણું ખર્ચ તો ગૃહકામમાંથી એનું જીવન મૂકત જોવું જ દેખાય છે. નોકરવર્ગ પર એ સૌ બોલે હોય છે. પરન્તુ એ નોકરોના ધરની વ્યવસ્થાનું શું ? એ ય પ્રશ્નનો એક વર્ગ છે જ ને ? એમ પ્રશ્ન સહેજે થાય પણ એમના એ નોકર વર્ગને જીવનનિર્વાહના સાધનરૂપ પગાર મળે છે; એટલે એઓ એની વ્યવસ્થા એવી જ રીતે કરી મૂકે છે. એમનું ખાવાનું કાંતો હોટલમાં જ હોય છે એટલે આપણી શહેરોમાંની વીંશી જેવું જઃ એઓ કામ ગમે ત્યાં કરે, આપણે ત્યાં કાંતો ધરમાં કાઢી સ્ત્રી ન હોય, અગર સ્ત્રીને સાથે ન રાખી શકતા હોય, અગર ન લાવતા હોય એવાઓ માટે જ મોટે ભાગે વીંશી ઊપયોગી છે, પણ જેણે ઘર માંડ્યું છે, એવાઓને વીંશીમાં જવાનો પ્રસંગ બહુ જ ઓછો હોય છે. જ્યારે તે દેશોમાં તો ગરીબ વર્ગને ઘર માંડવું પાલવે એમ મોટે ભાગે તો હોતું નથી. કદાચ

ત્યાંનાં ગામડાઓમાં એ સુગમતા હોય એ સંભવીત છે; પણ જ્યાં પતિ, પત્ની બંનેય કામ ધંધે જતાં હોય, જ્યાંના બંનેયના રસ્તા અર્થપ્રાપ્તિના હોય, ત્યાં ધરના ભાર ઊપાડવાની જરૂર જણાતી જ નથી. હોટલોમાં જ એમનું જીવન ધણે ભાગે પુરું થાય છે. એમનું જન્મવાનું, રહેવાનું એ એમના ગળ પ્રમાણેનાં હોટલોમાં જ હોય છે. એમની માતાઓની પ્રસુતિઓ હોસ્પિટલોમાં થાય છે, એમના આવશ્યક પ્રસંગો પણ એમ ઓર્ડર—આજિટની સીસ્ટમ પર ઊજવાઈ જાય છે. એટલે ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં ગૃહવ્યવસ્થાની જરૂર હોય છે; અને જ્યાં હોય છે ત્યાં પણ આપણી પેઠે વર્ષભર કે માસ છ માસની ધરવીકી રખાતી નથી. એ તો ઘણે ભાગે રોજીંદી જ હોય છે; ને તે તો જેને પાલવે તેવાઓ જ એ રીતે પ્રબંધ કરે; તહેમના નોકરોને રોજીંદી રસોડાની વાનીઓ લાવવાની અને તૈયાર કરવાની, વિ. દરેક માથાકુટ સોંપેલી હોય છે. માત્ર વખતસર નાસ્તો, ખાતું વિગેરે ખાવા પુરતું જ તેમનું ધ્યાન હોય છે. જે કંઈ પણ ખાસ જોવાનું હોય તો તે એમના ધરતી સાક્ષસક્ષાધઃ તે જો પોતાને પોસાય તેમ હોય તો નોકર હસ્તક, નહીં તો પોતે કરી લેવા તે લોકો શરમાતાં નથી. એટલે એ રીતે તપાસતાં તેમને એવું ખાસ ગૃહવ્યવસ્થા કે ઘર કામ જેવું રહેતું નથી. આમ હોવાથી તે લોકોમાં સ્ત્રીવર્ગ અનેક દિશામાં અનેક કામો કરી શકવા છૂટી જ હોય છે. એમનું ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓ માટે ક્યાંય સંકુચિત નહિ હોવાના કારણે દરેક જાતનો ધંધો, નોકરી સ્ત્રીઓ કરે છે ને એમાં એઓ ઝળકે છે. પરંતુ આપણા ગરીબ દેશ માટે તો તે પાલવે એમ નથી, ને એમ કરવું તેય યોગ્ય નથી. સ્ત્રીઓનું ગૃહ એ ક્ષેત્ર છે આપણા દેશની એ વ્યવસ્થા આજે નહીં તો—કેટલાક સમયે જ્યાં એમ નથી એ દેશ સ્વીકારેજ છુટકો છે. એટલે એમ કહેવાનો એ ભાવાર્થ નથી કે આપણી સ્ત્રીઓએ એ જ કામમાં રહી ધરતી ચાર દિવાલોનાં બંદીવાન બનવું જ જોઈએ. માત્ર એ જ

એકલું ક્ષેત્ર માની બેસી રહેવાથી તો આપણી સ્ત્રીઓ આગળ નથી આવી શકતી. આપણા સોજીવનને ઉત્તર બનાવવા એના પરનો ધર કામનો બોલો એણે કરવા ખાસ જરૂર છે. તે માટે બની શકે તેટલું સાદું જીવન રાખવાથી, સાધનોની જરૂર એાછી પડે એમ છે, ને સાધનો એાછાં એમ એની વ્યવસ્થા માટે ઘણી એાછી મહેનત, ઘણી એાછી કાળજી, ને ખીજી રીતે આર્થિક લાભનો પણ સંભવ જણાય છે, એટલે એ રીતે રહેતાં શીખી આપણા વધારી મૂકેલા વહેવારો એાછા કરી, આપણે જેમ બને તેમ એમાં એાછા ગુંથાયેલાં રહેવું, અને ખીજી પ્રવૃત્તિઓ સમજી, રસ લેતાં બની, આગળ વધવા પ્રગતિ કરવી જોઈએ.

આપણા વાતાવરણને અનુકૂળ એવી કેટલીક કળાઓ આપણે ત્યાં છે કે જેને હાથ ધરવાથી આપણને ઘણી મદદરૂપ બની શકે; અને આપણી ખીજી શક્તિઓ, અને બુદ્ધિને પણ ખીલવે; ભરત, સીવણ, ગુથણ, રંગાટકામ, ચિત્રકામ. કાંતવું, રેંટીઆથી સુતર બનાવવું, વિગેરે હળવાંને નાનાં કામો છે; પણ જો એ આપણો સ્ત્રી વર્ગ પોતાનાં કરે તો પોતાના કુટુંબને આશીર્વાદરૂપ બની શકે, મ્હારી એ માન્યતા છે કે અર્થપ્રાપ્તિ કરવા બહાર ધંધા-નોકરીમાં રોકાઈ રહેવા કરતાં, પોતાના સ્વતંત્ર અર્થપ્રાપ્તિના આ ધંધાઓ પસંદ કરવા જેવા છે; ને અજમાવવા જેવા છે. ખીજું પુરોનાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આપણો સ્ત્રીવર્ગ ભાગ જરૂર લઈ શકે છે. ધર અને ધરની બહારની વાતોથી, વાતાવરણથી જરૂર આપણી સ્ત્રીઓએ દૂર રહેવું યોગ્ય નથી જ. એવી પ્રવૃત્તિઓ માટે દરેક અનુકૂળતા સ્ત્રીઓ પોતે જ કરી શકે તેમ છે. રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિઓમાં એની જરૂર છે. એને, શક્તિને મૂકી કામ કરવા જતાં, સમાજના એક અંગના ઘણા સવાલો અણુ—ઊકલ્યા રહી જવા દરેક સંભવ છે. માટે સ્ત્રી તરીકે એને જરૂર એવા સવાલો ઊકેલવા યોગ્ય આપવો જોઈએ છે. એથી કંઈ સ્ત્રીઓ ગૃહિણીઓ મટી જવાની નથી; એવો ભય

રાખવો એ આપણી માનસીક નિર્બળતા જ છે. જે ગૃહવ્યવસ્થા સાચવતાં પુરૂષને પુછતી નથી, એ રાજકિય સલાહો, ને રાષ્ટ્ર—વ્યવસ્થામાં પુરૂષોને પહોંચી વળે એ બનવા ભેગ છે. એકલા ભારત વર્ષમાં જ નહિ પણ અધે જ ઠેકાણે સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરુષ કરતાં પાછળ છે. એનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે કોઇ પણ દેશ, સ્ત્રીને પુરૂષ જેટલી તક આપતો જ નથી. એ બહેરે રીતે કબુલ કરવા કોઇ પણ વિચારક ના નહિ કહે.

ઘરનો કારભાર ઘડીભર માથે પડે છે; ત્યારે કેવા કંટાળા ભય છે એ પુરૂષોને પુછવું ઘટે છે. એવી એ વસ્તુને સ્ત્રી પોતાની કલાચાતુર્યથી ને વ્યવસ્થાશક્તિથી, કેવી સરળ કરી રહી છે. તે ખરેખર રસદષ્ટિએ જોનારને આનંદિત ને સંતોષી કરે તેમ છે. એક ચતુર સ્ત્રીનું ઘર જોઇ અનેક પુરૂષો એને કળામન્દિર કહી પાછા હઠે છે. એના ભોજનને પાકશાસ્ત્રની ઊપમા આપે છે. એના બોલે બોલે સ્વાગતમના આતિથ્ય સત્કાર સુણી મહેમાનો મન રંજન કરતાં મહાત બને છે. એ ગૃહદેવી, એ ગૃહની શોભાવનારી સ્ત્રી, આપણને અનેક રીતે રંજિત કરી શકે છે એ સમજી એનો એ ભાર હળવો થાય એમ જરૂર સરળતા કરવી જોઇએ.

ઘરમાં એનું સ્થાન છે એને જ અત્યારે તો આપણે સ્ત્રીનું સ્થાન કહીએ છે. પણ એ ઘર ખરેખર ધરવાળીને ખાઈ જનાર જ હોય છે એમ જોરથી કહેવું જોઈએ. જે ઘરમાં એ સ્ત્રીઓને રહેવાનું છે જેમાં ચોવીસ કલાક પુરા કરવાના હોય છે એ ઘર, કાંતો અગવડોથી ભરેલાં કે કાંતો હવા ઉગસના નામથી દૂર અતિ દૂર હોય છે. એમાંનાં ચોરડા એ સર્વ આપણી સ્ત્રી જાતિના જીવનહારક જંતુઓથી ભરપૂર હોય છે. એ ઘરને શોભાવનારીનાં એ લક્ષક ઠેકાણું છે. આપણાં શહેરોનાં મોટાં મકાનોની બહારની શોભા તો ઇન્દ્રબૂવન જેવી હોય છે, પણ કેટલાંકમાં તો

દહાડે ય દિવો બાળવો પડે છે. હવા તો ચોપાટીની મોક્ષભૂમિમાં આવે ત્યારે, એ થઇ ગીચ વસ્તીની વાત: પણ આપણાં છૂટી આમોહવાનાં ગાંમડાંના ધરો પણ કમકમાટી ઉપજાવે તેવાં અંધાર કૂપ જેવાં હોય છે. એ સૌ એ ગૃહિણીઓનાં દિવસ રાતના નિવાસ સ્થાન ખરેખર સુધરવાં જોઇએ છે. આપણા અગ્નાને એ ગ્રીણી બાબત વહી જતી હોય તો તે તપાસવી ઘટે છે.

આ ઉપરાંત એક વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી લાગે છે; કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીના ઉપર ધરકામનો શક્તિ ઉપરાંતનો બોજો છે. એ મુખ્યાર્થ વિઠ માં નંદિ જણાય, જો કે અહીં પણ ગરીબ સ્ત્રીઓ જુઓ તો માલમ પડશે કે એમનું કામ એ તો ખરેખર દયાજનક ચિત્ર ખંડું કરે તેવું હોય છે. સહવારે વહેલાં ઉડી ધરનું કામ શરૂ કરે છે ને આખો ય દિવસ મહેનતમાં ઉંચી નથી આવતી. રાત્રે થાકી લોથપોથ થઈ પડી જતી સ્ત્રીઓ જોઇ છે. ગામડાંની ખેડુત સ્ત્રીઓનાં જીવન એટલેજ મહેનતથી થાકેલાં: એમને વિશ્રાન્તી યે નથી હોતી. એ ભાર લગવા કરવા એ સમાજસુધારકોના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં છે; પણ એને આંગળીએ કોઈ અડકાડતું નથી એ દીલગીરી છે. આપણી અહિંની સ્ત્રીમજૂરોની એજ દશા છે! એ ગણતાં શક્તિ ઉપરાંત ભાર વહેનાર સ્ત્રીઓ આપણે ત્યાં ૯૬ ટકા નિકળે એમ છે. ગૃહિણીનું કામ કરવા જતાં આપણે ત્યાં સ્ત્રીત્વ છુંદાતું હોય તો એ શાપ આપણો વિનાશક બને એમાં નવાઇ નથી. એવાં શ્રમજીવીઓ માટે જો સુધારકો પ્રયાસ કરે તોજ આપણા ઉદ્ધારની આશા રખાય. બાકી ગૃહકાર્યમાંથી બળવો કરી કારેગ થઇ જાહેર જીવનની લાલસાએ દોડી જતીઓને જ માત્ર વધાવી લેવામાં કશો અર્થ નથી સરવાનો.

આપણી આધુનિક બગડતી જતી આર્થિકપરિસ્થિતિને લઇને ઘણીક વખત અને હમણાં તો ઘરઘરનો એ સવાલ છે કે સ્ત્રીઓ તો

પોતાના શીરે લીધેલો ગૃહવ્યવસ્થાનો ભાર જેમ તેમ કરી વહે જાય છે; પરંતુ પુરૂષો દ્રવ્યોપાર્જનની પોતાની ફરજ પૂર્ણ પણે સફળ કરી શકતા નથી, પરિણામે કુટુંબને અર્ધી ભૂખ વેઠવી પડે છે; આવા સંજોગોમાં કેવી રીતે એનો ઉકેલ કરવો એ એક જાણે પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉભો થયો છે. હું તો માનું છું કે ગૃહસ્થને ગૃહિણી એક ખીજને મદદ કરવા સરમ્મયેલાં છે. એ તો એકનો ભાર હળવો કરવા ખીજએ જરૂર હાથ દેવો ઘટે છે: અને એ માટેજ સ્ત્રીઓએ ગૃહઉદ્યોગો ને એવા હુન્નરો હસ્તગત કરી લેવા જોઈએ, જે એવા ઊદ્યોગો ને હુન્નરો સ્ત્રીઓ બાણતી હોય તો જરૂર એટલી ઓછી કમાણી પુરૂષો કરે તો પણ ચાલી શકે; અને જે પોતે હંમેશા કુરસદ મેળવી શકતી હોય તો પણ પોતાના કુટુંબની લાગણીએ એવા નાના મોટાં ઊદ્યોગો કરતાં એ ઘણો લાભ કરી શકે. ગૃહવ્યવસ્થા સાચવી કામ કરવા ઈચ્છનારાઓ આટલી હદ સુધી તો કેળવણી, શિક્ષણ ને તાલીમ આપવાની છૂટ લેવા કે આપવાના નથી કહેતાં; પણ અહીં એ પક્ષ જુદા પડે છે. એક ઊદ્યમવાદીપક્ષ એમ દલીલ કરે છે કે સ્ત્રીઓને ધંધો કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ; ને દ્રવ્યોપાર્જનની તક એને સ્વતંત્ર રીતે આપવી ઘટે છે; એમ થતાં સમાજમાં શીથીલતા ને અસ્થિરતા આવશે એમ હું માનું છું. જ્યાં એકલા પુરૂષો પણ દ્રવ્યોપાર્જનમાં પૂર્ણ પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતા, જ્યાં એકલો એ વગા પણ માર્યોમાર્યો ફરે છે, જ્યાં એટલી સંખ્યાએ ભાગે પડતું નથી આવતું; ત્યાં એજ ક્ષેત્રમાં અને તે ય આપણે ત્યાં ? આવા અવજોગોમાં ? અને જે એમ છતાં એ વિચારો સાચું સ્વરૂપ ધારણ કરે તો આજે જે બેકારી જણાય છે તેના કરતાં બમણી થવાની. છતાંય આપણે જોઈએ છીએ કે મજૂર વર્ગમાં એ છૂટ પૂરપૂરમાં લેવામાં આવે છે. એક રીતે જોતાં એમ કુટુંબને બમણી પેદાશ તો જરૂર થાય છે. પરંતુ આજે જે વ્યક્તિસ્વાતંત્રવાદી માગે છે તેતો કેળવાયેલી

સ્ત્રીઓને એ રસ્તે મોકલવાની વાત છે. ખરૂં જોતાં એ ક્ષેત્ર અત્યારે આપણે ત્યાં એટલું વિકસીત નથીજ, કે બધાંને પોષે: એટલે આજના બેકાર પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ જરૂર ધંધાની શોધમાં અનેક દરવાજાના આગળા ખખડાવવા પડશે. ત્યાંની સફળતાનાં તો સ્વપ્નાંજ છે; પણ એ પ્રયાસ સાથે ગૃહવ્યવસ્થા તૂટી જશે. એ નિર્વિવાદ છે. આપણા ગરીબવર્ગ, ને મધ્યમવર્ગ એ બેની એ વાત છે. એ બે જો આજે કઢંગી સ્થિતિમાં પણ રોટલો વહેંચીને ખાય છે; ને કુટુંબ્ય ધર્મનું પાલન કરે છે. તે વખતે તૂટી જશે. વળી બંનેના ઊપાર્જન વ્યક્તિગત ખાતાઓમાં પોતપોતાની કમાણી લઈ જવા પ્રયત્ન કરશે; ને એ હિસાબે આપણી અવિભક્ત કુટુંબ્ય પ્રણાલીનો અંત આવશે. આજે તો આપણી પરિસ્થિતિએ વિભક્ત-કુટુંબ્યપ્રથા આપણને કોઈ રીતે ફળદાયી નથી નિવડવાની. એટલે એને સ્વીકારવા અર્થે આપણી સંપે અગર કુસંપે મને કે કમને એકતા-સચવાઈ રહી છે તે નષ્ટ થતું-સંગઠન છુટતાં, આપણે જરૂર હેરાનગતી ભોગવવી પડશે એમ હું ચોક્કસ માનું છું.

કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે પુરુષો જ્યારે સ્ત્રીઓને ગૃહવ્યવસ્થામાં મદદ નથી કરતા, ત્યારે સ્ત્રીઓએ શામાટે ગૃહઊદ્યોગોની રીતે પણ એમને સહાય કરવી? આમ પૂછી ભલે એ ન્યાય ધર્યતાં હોય પણ એતો ખરૂંજ કે પતિ, પત્ની, ગૃહસ્થગૃહિણી, પોતપોતાની ફરજો બજાવતાં નવરાશના વખતે જરૂર એક બીજાના ભાર હળવા કરવા પ્રયત્ન કરે, પતિ પત્ની અસ્પષ્ટરસને સહાય કરે છે. પણ જીવન એક માગીને સહભાગી હોવાથી ઉદ્દેશ એકજ સરે છે એટલે ત્યાં ઊપકારની દૃષ્ટિ નથી. પુરુષો સ્ત્રીઓને મદદ નથી કરતા એ વાતે સાવ માનવા જેવી તો નથી જ. શ્રીમંત ગૃહિણીઓને દરેક સુખસગવડ મળે છે એ બૂલવું જોઈતું નથી, એજ રીતે જો પુરુષનું અર્થપ્રાપ્તિનું ક્ષેત્ર રસાળ હોય ને એમાં ખર્ચ ઉપરાંત ખચત રહેવા

પામતી હોય તો જરૂર પુરુષ પોતાની સહચરીને સહાય કરવા અર્થે સગવડ કરી આપવા પ્રેરાય છે, આજે મુંબાઈ વિગેરે શહેરોમાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ કામ કરનાર નોકરો હાથ નીચે રાખે છે એ જોતાં એ અર્થનો ઊકેલ થઈ જાય છે.

આપણી આર્થિક ને સામાજિક પરિસ્થિતિના કારણે આપણને ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આપણા સમાજને શોભાવનારા ગૃહિણીપદને પ્રહાર કરતાં આપણને અત્યંત પરિણામે સોષવાનું જ રહેશે. સ્ત્રીપુરુષ પોતાના ક્ષેત્રમાં રહી એક બીજાને સુખદુઃખમાં લાગી બને. મજે તેટલામાં સંતોષ માને: વધુ મળવાની આવશ્યકતા એ યોગ્ય ગૃહઉદ્યોગોનો ઉપયોગ કરે એમાંજ મળે તો સરળતા દેખાય છે. થોડાક સમય પહેલાં એક પ્રતિભાશાળી વિદુષી નોર્વેજિયન બાનુ કે જેઓએ નોબલ પ્રાઇઝ મેળવ્યું છે; ને જેમનો અભિપ્રાય વજનદાર ને ભરોંસેદાર ગણાય છે. એમણે ગૃહસ્થાશ્રમને કૌટુંબીકલ્પન બાબે નીચે પ્રમાણે, પત્રોના પ્રતિનિધીઓને પોતાના મંતવ્યો કહ્યા હતા.

“મને કંઈ સવાલો પૂછશે નહિ મને હમણાંજ તાર મળ્યો છે કે મને નોબલ પ્રાઇઝ આપવામાં આવ્યું છે; પણ શીલોસોશી જેવી વાતો કરવા માટે મને અવકાશ નથી. હું મહારાં છોકરાંને સુવાડવા જાઉં છું. મને જે માન આપવામાં આવ્યું છે તેથી હું કુદરતી રીતે ખુશી થઈ છું; પણ મને મહારા ઘરમાં નાનાં છોકરાંઓની વચ્ચે જે આનંદ મળે છે તેની સરખામણીએ બીજો કોઈ આનંદ નથી જણાતો.”

મેડમ સીગ્રીડ અંડસેન લગભગ છેલ્લા એક દસકાથી નોર્વેનાં એક વિદુષી તરીકે બહાર આવ્યાં છે. તેમનાં પુસ્તકોની લગભગ પાંચ લાખ નકલો છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં વેચાઈ ગઈ છે; અને તેનાં ભાષાંતરો યુરોપની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં થયાં છે.

મેડમ અંડસેન આર્ક્ષિઓલોજના એક પ્રોફેસરની પુત્રી છે, અને પોતાની માતા મારફ્ટ સ્કોટીશ લોહી એમની નસોમાં વહે છે. તેઓની નાની ઉંમરે જ તહેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા.

જેથી એક ચિત્રકાર બનવાની તેઓની આશા ધુળમાં મળી હતી. પછી એક ટાઈપીસ્ટ તરીકે કામ કરી તેમણે કમાવા માંડ્યું. અને કુરસદના વખતે તેમણે લખવા માંડ્યું. તેઓ પોતાની વીશ વર્ષની ઉંમર દરમ્યાન આ રીતે સારી કમાણી કરતાં થયાં હતાં; પણ તેઓને ખરી ફતેહ તો ૧૯૨૦-૨૨ માં મળી; કે જે વેળા તેઓનું “ક્રીસ્ટન લેવરેન્સ ડોટર” નામનું ત્રણ ભાગનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. જે ઘણું જે લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું.

એ મેડમ અંડર્સન્ટ પુરૂષોના જેવા સમાન હકકો મેળવવાની સ્ત્રીઓની હિંમતવાદના એક વખાણનાર નથી. તે આમ કહે છે. “સમાન દરજ્જાની વાતોનું પરિણામ શુન્ય આવે છે. આથી એક પુરૂષની પોતાના કુટુંબ તરફની ફરજ અને જવાબદારીની લાગણી ખુંચવી લેવા જેવું થાય છે. અને નિર્વાહ કમાનાર ને પોતાના ખાળકના પિતા તરીકેના પોતાના કુદરતી દરજ્જાથી તે દુર ધસડાઈ જાય છે. સ્ત્રીઓને પુરૂષો જેવા સમાન હકકોની જરૂર નથી. અંગત રીતે મહેને ધરનું કામકાજ ઘણું ગમે છે. નોર્વેમાં ઘણીખરી લેખિકાઓ ધરકામ તરફ વધુ વલણ ધરાવે છે; અને એક સાઈ ખાણું બનાવવાનું પસંદ કરે છે. સારા ધરતી બહાર કામ કરવાનું મને કદી પસંદ પડ્યું નથી. દસ વરસને ત્રણ પાસ સુધી ટાઈપીસ્ટ તરીકે મહેં કામ કર્યું છે. જેમાં પહેલાં ત્રણ માસ મેં રાજ ખુશીથી તે કામ સહન કર્યું હતું. કારણ તે વખતે કામ મ્હારે માટે નવું હતું. પાછળના દશ વર્ષનું કામ મ્હારે માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. હું ન ઓળખતુ એવા મનુષ્યોના હુકમ ઉઠાવવા કરતાં હું પિતાના છુટને પોલીસ કરવાનું વધુ પસંદ કરું.”

આ યુરોપની રમણી ભારતવર્ષની ગૃહિણીના આદર્શને આપે હુબ પોતાનું જીવન વિતાવે છે. એમાં એ નારીજાતની પ્રતિષ્ઠા માને છે; હુ ધારું છે કે મેડમ અંડર્સન્ટ જેવી મહા વિદુષીઓ આવો મત આપે છે એ અધુરો કે અપકવ વિચાર નથી.

“ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે.”

“ પત્ની ”

પત્ની પાસેથી પતિ સદાચાર, ભદ્રતા, અને આત્મા—સન્માન શીખે છે.

પત્ની એ પતિની મુર્તિમતી કવિતા દેવી છે.

પતિરૂપ ધનુષ્ય ઉપર સ્ત્રી પ્રલંચા છે.

“ પુરૂષની પ્રભુતા જ્યાં વામે; સુન્દરીનો ત્યાં વિજય વિરામે. ”

પત્ની એ પતિની પ્રેરણા છે.

“ સહુ જન પહેલું સ્મરતા નારી કેરું નામ;

વાટે ઘાટે ખોલતા સાધુ સીતારામ. ”

“ જગતનું જીવન્ત ગુરુવાકર્ષણ સ્ત્રીજ છે. ”

પત્ની

પત્ની બનવું એટલે ધણીની ધણીઆણી બનવું ? ધણી શબ્દનું એ સ્ત્રીલીંગ રૂપ જ માત્ર નહિ, પણ પતિના હૃદય પર જહેનું આધિપત્ય છે. તહેનું નામ છે પત્ની આપણા સંસારમાં એવાં આધિપત્ય કેટલીક સ્ત્રીઓનાં હશે ? એમ હોવું એ સ્વાભાવિક છે, એટલે એ સવાલ એમ ઊઠી જવા સંભવ છે. સ્ત્રી પત્ની બનવા સ્વાભાવિક ચાહે છે, ઇચ્છે છે, પુરૂષ પતિ બનવા ચાહે છે, વાંછે છે. એ બંને પોતાપણું અરસપરસ આપ લે કરે છે; એટલે એ રીતે પતિપત્નીનાં પાત્રો આપણા સંસારનાં સૃષ્ટા બને છે. પતિ પત્નીના સહચાર ને સહજીવનથી આપણે એતપ્રેત થયેલાં દેખીએ છીએ. આવાં પાત્રો સર્વત્ર નથી હોતાં, એનાં અનેક કારણો છે; પણ કોઈ પણ પુરૂષ કોઈ પણ સ્ત્રીને પતિ બનવા મઠે લાયક હોવો જ જોઈએ, અને કોઈ સ્ત્રી કોઈ પણ પુરૂષની પત્ની બની શકે, એ આપણી માન્યતા હોય તો ભૂલ ભરેલી છે. આપણા એ તરફના વિચારો હજી અધુરા છે. એટલે આપણે પતિ-પત્નીનાં આદર્શ પાત્રોને અસંતોષી જોઈએ છીએ. મનુષ્ય-સ્વાભાવનો કશોયે વિચાર કર્યા સિવાય; એમનાં પદ નક્કી કરવામાં બીજાઓ, વડીલો વિગેરે, આડે ઉભાજ હોય છે. એટલે મર્યાદાના બંધને બંને જો કુદરતી સંતોષ માણનારાં મળી જાય તો ફીક; નહિ તો ‘પડયું પાનું નિભાવી લે’ ગણી પતિને પત્ની ફરજના ભય નીચે રહે છે; અને એથી જો એક બીજાની વૃત્તિઓ ભટકતી હોય તો એમાં નવાઈ નથી. આપણા સત્યુગ, ને દ્વાપર જેવા સુવર્ણ યુગોમાં પણ સ્ત્રીઓ પતિની પસંદગી પોતે કરતી. સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી વિં જો હમણાંની પેઢે, બીજા પુરૂષ પાત્રો સાથે જકડાયાં હોત, તો

એ પત્નીઓ તરીકે નિષ્ફળ જાત કે સફળ થાત એ વિચારણીય છે. સ્વયંવરના મંડપમાં અર્જુનને આહવાર દ્રૌપદ-તનયાએ કણ્ઠને મચ્છવેધન કરે છતાં પરણવા સ્પષ્ટ ના કેમ કહી? શું કણ્ઠ સુન્દર ન હતો? યુવાન ન હતો? શું વીરત્વ વિહોણું હતો? એ કે એવું કંઈ નહોતું; પણ એને અર્જુનને વરમાળ આરોપી એની પત્ની થવાના કોડ હતા. રાવણ ધનુષ્ય ઊઠાવવા જતાં એના બળની પ્રતિતિ હોવાથી, શ્રીહરિને શા માટે એનું બળ હરવા પ્રાર્થતાં સીતાજી ઊભાં? દૈવી શક્તિ ધરાવતા દેવો ના ગમ્યા, એમ કેમ? ને નળને શોધવાના શ્રમ દમયંતીએ ભીષા? એ સર્વ ઉદાહરણો સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે એમને પોતપોતાના પતિ માટે પ્રથમથી જ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. (હોય છે.) આવા લગ્નો જ્યાં થાય ત્યાં સતીઓ પાકે એમાં નવાઈ નથી. આપણી સ્થિતિ તો એથી ઉલટી છે. સ્વમાં ક્યાંનાં હોય ને જાય ક્યાંય! એમ સ્ત્રી પુરૂષને સ્વપ્રાંઓ ભૂંસી નાખવાની દરજ્જા પડે છે. આવાં અસંતોષી પતિ-પત્ની ગુપ્ત ભાવને વશ ન થાય એ કેમ કહી શકાય? જેમ મન માન્યાં પાત્રોનો સહચાર થયા છતાં ભૂલ કરે તો એ અન્યાય ને ધોર પાપ કરે છે; એમ અહીં ધોર પાપ ભલે ગણાય, પણ એમાં દરક છે. આપણા પતિ પત્નીના સંસાર સર્વાત્ર એક ધારે ચાલ્યા આવતા દેખાતા ભલે હોય, પણ અંતરજવાલા કોને જઈ કહે? એ રીતે જીવન પુરું કરવાની વાતે ઘણાં ખરાં વહાણુ ચાલે છે. માટે પતિ પત્નીની લગ્નમાં સંમતિની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. એ આપણે જો નહિં કરીએ તો ઉપર કહ્યું તે પરિણામનાં અધિકારી તો હીએજ. માટે લગ્નગાંઠથી જોડવા પહેલાં સ્ત્રી પુરૂષની પરસ્પર લાગણી જોવા સંમતિ લેવી આવશ્યક છે. અને એ માટે એ બંને સંમતિ વચનાં હોવાં જોઈએ. ચાલુ રૂઠીનો પતિ પોતે પુરૂષ હોવાથી પત્નીને આરાધારક જવાજ ઈચ્છે છે! એના દરેક કામને શક્તિ અશક્તિએ એ એની પાસેથી કરાવવાને વાંછે છે, એના સુખ સગવડ સાડે એને દખાણુ ને

ડર આપે છે. પુરુષ પરિભ્રમણ કરનાર એટલે પોતાની છૂટનો એ ગમે તેવો ઉપયોગ કરે ! પત્નીથી એને પૂછાય નહિ ! જ્યારે પાત પત્નીના પગલાંનો ય હિસાબ તો રાખતો હોય. એને માટે ડગલે ડગલે વહેમ, શંકા ને ડર રાખવામાં આવે જ. આવાં પતિપત્ની વિજય ન પામે એ ચોકખું છે. પતિ જો એ છતાંય સદાયરણી હોય, તો પત્નીની ભિન્ન લાગણીઓ વિસ્મૃત થઈ જાય; પણ સદાયરણી પત્ની હોય તો પતિને સુધારી શકવાને અને સીધી લાઘન પર મૂકવાને એને એવો અવસર એ અંધ પતિ આપતો જ નથી; ને એવો અવસર લેવા પ્રયત્ન કરતી પત્નીને ખૂબ સહન કરવું પડે છે. કટોકટીના સંજોગોમાં સાંકડે રસ્તે ચાલવું પડે છે.

પતિનું ક્ષેત્ર ધરની બહાર હોવાથી, એને પોતાના પ્રપંચના કારણે પણ વિશેષતઃ છૂટની જરૂર હોય છે જ, એટલે એના પર કાંઈની આંખ રહેતી નથી; પરંતુ સ્ત્રીઓનું ક્ષેત્ર ઘર હોવાથી, એને પુરુષ જેટલી છૂટ નથી અપાઈ, કે આપવામાં આવી. આ પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં આજ સુધી સ્ત્રીઓને પતિ તરફ પ્રેમ રાખવો એની આજ્ઞા ઉઠાવવી, એને રાજી રાખવા દરેક વસ્તુ કરવી, એના બોલે બોલે પગ માંડવા, એના અવિચારી કામેને ય હાથ ધરવાં, એવા બોધની સમ્મળ જાપ સ્ત્રીજીવન ઉપર પાડવામાં આવતી; ને એ સાથે પતિ ગમે તેવો હોય પણ એની એક પણ આજ્ઞાનું સ્પષ્ટીકરણ માગવું એમાંયે પતિવ્રતનો ભંગ થવાનું સૂચન થતું. આપણે ત્યાં અને બધે ઠેકાણે પતિવ્રત પાળવું એ સદાચાર છે. એ પૂણ્યપંથ છે. એમાં નીતિનીયમન છે, એમાં મર્યાદા છે, એમાં સંતોષી જીવતર છે. એ વ્રતમાં સાચું તપ છે, એ પાળવું એ ધર્મ છે; એમાંથી પાછું હડે એ પાપ કરે છે; એ સઘળી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરી શકાય છે, પણ પહેલાં તો એ પાળવું એજ કુદરતી છે. એમાં દયાળુની કશીએ જરૂર નથી હોતી; પણ જરૂર જણાય જ છે; અને પત્ની પાસેથી એ ઇચ્છવામાંજ આપણું શ્રેય હોય તો પહેલાં આપણી ભૂલો સુધારવાની

ખાસ જરૂર છે. બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, કન્યેડાં, કન્યાવિક્રય, એ જ્યાં સુધી બંધ નહિ થાય ત્યાં સુધી તો એ ધર્મિષ્ઠા, ને આશા અધુરીજ રહેવાની. સરળ રસ્તા વગર શાંતિથી ચાલવું અસંભવિત છે. પત્નીના રસ્તામાં કાંટા વાવી એને એમાં ચાલવા કહીએ, તો એ પોતાના છુટકારાની જ વાતનો વિચાર કરશે; એને દબાવેલી ચાલવા કહેશે તો કોઈ શાંત મૂર્તિએ સહીસહી જીવન પુરું કરશે; કેટલીક છુટકારા માટે ગમે તેવા ઉપાયો શોધશે, કોઈ અધવચ્ચ જીવન પુરું કરશે, તો કોઈ બંડ પાણુ કરશે. આ સર્વની થોડી ઘણી અસરો આપણા હિન્દુસમાજમાં આજે તો પ્રત્યક્ષ છે. હા, એક વાતને ઉંડાણે જાંચએ છીએ તો કંઈક જોવા જેવું મળે છે, તે એ કે આપણા લગ્નોની બાબતો માત્ર વડિલોને હાથ હોવાથી એની વૃત્તિ સ્થિર રાખવાની એને ટેવ પડી જાય છે. એનું વલણ એવી જાતનું બને છે; ને પોતાના પરણ્યા સાથે એ જેમ બને તેમ વશવર્તી ચાલવાને હંમેશા પ્રયત્ન કરેજ છે; અને આધીનતા સ્વીકારતી જાય છે. પતિ જેમાં ખુશી થતો હોય, પતિ જેને ડીક ગણતો હોય તેવી દરેક વાતોને સમજી લેનાર ચતુર સ્ત્રીઓનો સંસાર સરળતાથી ચાલતો આપણને દેખાય છે. એ વલણ અકુદરતી તો જરૂર જ છે; પણ એની છાપ સારી પડે છે, અને એથી જ લગ્નબદ્ધ પત્ની બીજા પુરૂષને ચલાવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન પ્રથમથીજ કરતી નથી; અને કરે છે તો એને એ માટે સોંપવું પડે છે. એટલે એની દૃષ્ટિવૃત્તિ સીધી પોતાના પરિણીત તરફજ વળેલી રહે છે. એમાં પ્રભુકૃપા ને પતિ જો સમજી ને કેળવાયેલ મળે તો એમના એ સંસ્કારો સફળ બને છે. આપણો સમાજ આજે આવી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે; એને વધુ ઉજળો કરવા આપણે આપણા ઉપરના દુષણો દૂર કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. નહિતર સ્ત્રીઓના ઉપર મુજબના, સંસ્કારો આજ સુધી જેમ ઘડાઈ સંસાર નિભાવ્યો છે. એમ હવે નિભાવવો મુશ્કેલ છે એ જોવું જરૂરી છે.

“કુષ્ટિ, કદરૂપ, કુખડો, નિર્ધન, નિર્બળ કાય,
મતિહિણ પતિત પતિ મળે, એ નારીને સુરરાયઃ
જોડી પગઅંગુઠે દષ્ટિ આધું ઝોઢીએરે,
સુખકર સાયવીએ સૌ સાથે સંપ સદાય;
એવા ઉત્તમ ગુણથી ઉભય સુકુળ અજવાળીએરે.”

આવા સદ્બોધો આપી એ જ, અને એવા જ સંસ્કારોથી
અંધનમાં રાખવા વિચારોનું સતત વહેણ સ્ત્રી જાતિના સ્વભાવ ઉપર
આજસુધી રેડાયું છે. આજે એ જમાનો નથી; આજે સૌ વિચારક
થયાં છે. ઘેટાના ટોળામાં રહેલ સિંહનું અચ્યું પોતાના જાત ભાઈઓને
જોઈ, એના જેવું બનવાને તત્પર થાય, એમ અનેક દેશીય સ્ત્રી
સમાગમોના કારણે, હિંદી સ્ત્રી આજે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકાસવા
માગે છે. હા, એથી એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી કે પતિથી બંડ
કરવાના પત્નીના અધિકાર સાચા છે. હું માનું છું કે પોતાની ઈચ્છાએ,
કોઈપણ કારણો સામે, પોતાના પૂર્ણ ભાન સાથે, કવિતામાં વળવેલા
પુરૂષ સાથે લગ્ન કરે, તો તો સ્ત્રીની એ ફરજ છે કે પોતાનું પોતે
ફોડી લેવું; પરંતુ ઉપર પ્રમાણેનો પુરૂષ કેને ગમે? છતાંયે એ પુરૂષ
છે એટલે પરણવાને તો લાયકાત લઈ અવતરેલો છે; એટલે ગમે તેને
માથે એ જરૂર જો સાધનભૂત હશે તો પડવાનો છે. એવો એકદુપ,
કુષ્ટી, નિર્ધન, નિર્બળકાય, અચ્છગુણાન્ધ, મતિહીણ — પતિતના હાથ
નીચે સ્ત્રીત્વને છુંદવાને સોંપવામાં આવે એ મહાપાપ છે. એમ
છતાં પોતાની એ ભૂલ ન કળાઈ જાય એ માટે સ્ત્રીઓને
આપણો રૂઢીઝઘ સમાજ ઉપદેશ આપે છે, કે એવો
પુરૂષ જો એનો પતિ અન્યો હોય, તો એ સ્ત્રીને મન સુરરાય — દેવ
માની લેવો. કોઈ કહેશે કે આવો પુરૂષ કોઈ પડોશી તરીકે પણ જોઈ
શકે? જે સરકારના હાથ નહીં તો કાળાપાણીએ જવાને લાયકાત
ધરાવે, જે કારાગ્રહનો અધિકારી છે, જે સમાજમાં નિંદાને પાત્ર છે,

જે મિત્રોનો વિધ્વંસક છે, જે નિર્બળકાય હોઈ પોષણ કરવા પણ નાલાયક છે. જે કદુપ હોવાથી સ્ત્રીના યૌવન અને આશાભર્યા મનને પણ મનાવી શકતો નથી. એવો પુરુષ પતિત બને હોય, પણ એ પતિ તો બની શકે છે. અને બન્યો એટલે પત્નીનો એ પરમેશ્વર ! આટલા આટલા પ્રયાસો સમજાવું નથી કે શા કારણે સતત કરવામાં આવ્યા છે ? હું માનું છું કે પૂર્વે થઈ ગયેલી સતીઓને આવાઓ પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થયા હોત તો તેઓ કદાચ છૂટાછેડા તો ન કરત, પણ જરૂર એ માટે તેઓએ વિરોધ તો દર્શાવ્યો જ હોત, આવું ગુંગળાએલું સ્ત્રી - વ્યક્તિત્વ પોકાર કરે તો એમાં ગેરવ્યાજબી તો નથી. કવિતાની છેલ્લી લીટીમાં સારરૂપ સદ્બોધ સ્ત્રવે છે. એ સ્ત્રીઓને માટે સદ્બોધ મનાવવાનો પ્રયાસ બને ગણાતો હોય, પણ એમાં સ્ત્રીઓનો મુંઝવણ પ્રદેશ છે. જુઓ એનો ભાવાર્થ:- ‘જોડી પગ અંગુડે વિ.-

એવા નાલાયક પતિને દેવતા માની, એના સામે બંડ ન કરતી બહેન ! આપણા બંને કુળો ઉગ્મળવા માટે તું ત્યાર-સ્ત્રીત્વનો ભોગ આપજે ! ગમે તેટલું સહેવું પડે તો ય વિરોધ ન દર્શાવતી, માત્ર પગના અંગુડે દષ્ટી ઢાળી આધું ઝોઢી ચોરતી મા કોઢીમાં મોં રાખી રહે, તેમ તું યે રડજે પણ અમારી લાજ રાખજે !

ઉપરની વાત વાંચી વાંચક તું વિચારકના ગુણ પરિધાન કરજે માત્ર વાંચક ન રહેતો. ઉપરની કહેલી વાત તો આજના ઉદ્ભવતા અનેક રંગી પ્રશ્નોમાં તો કંઈક ઉત્પ્રતાદર્શક છે; પણ ફરિયાદ અન્યાય ભરી કે, દલીલ વગરની છે, એ કહેવાય એમ નથી. એટલે એમાંની ઉત્પ્રતાને અળગી કરી, જે ન્યાયસરની ફરિયાદ છે એને તો જરૂર ચુકાદો આપવો ઘટે છે.

આવી વિચાર પરંપરામાં ઘણી વખત એક વસ્તુ માત્ર દલીલો ભરેલી બની જવા સંભવ છે; જ્યારે મૂળવસ્તુનું સ્વરૂપ જ્ઞાન પણ ભલામ જાય છે; એટલે હવે પત્નીની કેટલીક આદર્શ ભાવનાઓનું મરણ કરવું ઉચિત છે.

પતિ એ પત્નીનો ગુરુ છે. એને લોકો શાસ્ત્રવચન કહે છે. એ નરી શ્રદ્ધા વિનાયે આજે આપણે એનો સ્વીકાર કરે જ છુટકો છે. દરેક દરેક પતિને આપણા સંસારમાં તો જરૂર છે, કે પત્નીને પોતાની સહચરી બનાવવી. પોતે પત્નીને પોતાના જેવી સુશિક્ષિત ને કેળવાયેલી જેવા માગતો હોય, તો પતિએ પોતાની પત્નીનો ગુરુ બનવું જ જોઈશે; અને પત્નીએ પણ પોતાનું જીવન, વિચાર અને વર્તન પતિને અનુસરી, એ જેમ ચાહતો હોય એમ બદલવાની જરૂર છે. એમાં સંતોષનો ભાસ છે; અને સંતોષી જીવનથી વૃત્તિઓ સ્થિર થાય છે; ઘણી ઓછી ફરિયાદોનું કારણ મળે છે. એને લીધે પણ આજે આપણા ૯૬ ટકા અજ્ઞાન ગણાતા પત્નીવર્ગે આજના કેટલાક ટકા વિશેષ કેળવાયલા પતિને ગુરુ કરવો જ જોઈશે. આપણા સંસાર, ને સારા યે સમાજને સુધારવાનો એ ઉપાય જેટલો સહેલો, સરળ ને વહેવાર છે એવો મ્હારી નજરે બીજો નથી આવતો.

પુરુષ ને સ્ત્રી એ બે જેમ દેહરૂપે જુદાં છે, તેમ ગુણમાં યે જુદાં છે; ને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં પણ જુદાં હોય એમાં પ્રશ્નને સ્થાન નથી. પતિનું ક્ષેત્ર બહાર છે, પત્નીનું ઘરમાં છે. પરન્તુ એ બંને ય ક્ષેત્રકાર્યનો ઉદ્દેશ એક છે.

અરસપરસના પ્રેમબંધને એકજીવી બનવાને મથતાં પતિપત્નીના એ વિભક્ત ધર્મો આપણને સ્હમજાય છે. પુરુષમાં શક્તિ. દૃઢતા, કઠોરતા, સાહસ આદિ ઉગ્ર ગુણો સમાયલા છે. સ્ત્રીમાં એના—મારણરૂપ અગર, એનામાં જે ગુણો નથી તેના પુરુષરૂપ મૃદુતા, ચાંચલ્ય, દયા આદિ ગુણો છે. એટલે જ બંનેયના સ્વભાવાનુસાર કાર્યક્ષેત્રો જુદાં પડેલાં છે; એમ ન હોત તો અત્યંતારથી સારાય જગતમાં વધુ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ પત્નીઓ, ને મૃદિલીઓ તરીકે રહી છે તે રહી શકત જ નહિ. પતિપત્નીના બંધનમાં પ્રેમની અધિનતા છે, બળજબરી નથી. આ સંસારમાં સૌથી નિકટનું ને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ

એવું કંઈક વધુ સુંદર પ્રેમનું સ્વરૂપ જો આપણે જોઈ શકીએ, તો એ માત્ર સ્ત્રીઓમાં છે; અને એ સ્ત્રીઓમાં યે સૌથી નિકટનું તો પત્ની તરીકે જુદારે એ પ્રકાશે છે ત્યારે જ જણાય છે. એ પ્રેમમૂર્તિ પત્ની વિના, પુરુષ અંગ પાંગળું છે; અને એ પતિ વગરનું સ્ત્રી અંગ અધુરું છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે જ પતિપત્ની એ આ પૃથિવીમાંનું એક પ્રેમ સ્વરૂપ છે. એમાં ક્લિષ્ટતા ન જ આવવી જોઈએ: લગ્ન નામક, પ્રેમ યત્નમાં સ્વાર્થની તિલાંજલી અપાય છે; વ્યક્તિત્વ જૂદાં હતાં તે એક થવાના પ્રગતિ પંથે ઉભાં રહે છે. એમાં પછી મ્હારું ત્હારું એ વસ્તુના પ્રશ્નો જ ક્યાં રહે છે? કે સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા જણાય? આવી જાતનું એ પતિપત્ની જીવન નિષ્કંટક રહે એ માટે ઉત્તરોત્તર કુદરત પણ એમના સ્વાર્થને ધીમે ધીમે સંલગ્ન બનાવતી જાય છે. સંતતિ—એમાં બંનેયનો સ્વાર્થ એક બની જાય છે; અને એથી એ પ્રેમ પરિણામની અવધિરૂપ સંસારમાં ક્યાંયે છુટકારાનો અવાજ આવવો મૂશ્કેલ છે. આપણો સંસાર અને સમાજ જો આજસુધી અભોલ રહ્યો હોય તો તેમાં એ એક આ દિલ્લૂત બનેલ ભાવી જીવનનો પ્રતાપ છે.

પશ્ચિમના સ્વચ્છંદી વાતાવરણમાંથી એ એક ઉચ્છૃંખલ અવાજ આવે છે, કે સ્ત્રીએ લગ્ન કરી પત્ની બનવાની જરૂર જ શી છે? શા માટે સ્ત્રીએ એમ આધીન બની પોતાનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વેચી દેવું જોઈએ? આ અવાજમાં પ્રેમ નથી; સ્વાર્થ સમાયો છે; અને સાચે જ એવા અવાજવાળાં પત્ની બનવાની ઇચ્છા ન જ કરે એ દેખીતું છે. તેઓ સ્ત્રીત્વ શામાં સમાયેલું જીવે છે, એજ સમજાતું નથી. એમને ગૃહિણી બનવું નથી, એમને પત્ની બનવું નથી, એમને માતા બનવું નથી : એમ કુંવારા જ રહી—એઓ કયે રસ્તે ઉન્નતિ સાધવા માગે છે? એનો ઉદ્દેશ જો કહેવા માગીએ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉચ્છૃંખલતામાં રહેલી સ્વચ્છંદતા એજ નામ આપી શકીએ. કોઈ નહિ માને કે પ્રજાજન સંયમીઓ એ બધાય હોય, અગર એ તરફ એમનું

લક્ષ્ય પણ હોય, ત્યારે બ્રહ્મચર્ય વગરનું કૌભાર એ ઘરે પાપ જ છે ને ? એમ કરી જો તેઓ સ્ત્રીત્વને શોભા આપવાની અગર સ્વતંત્ર બનાવવાની ધમશ રાખતાં હોય એમને છેટેથી રામરામ કરવા ધટે છે. એમ કરી તેઓ સ્ત્રીત્વનો દુરુપયોગ કરે છે; સ્ત્રીત્વને કલંકિત કરે છે. આપણો સ્ત્રીવર્મ આવું ન ઈચ્છે એ મ્હારી તો ખાસ યાચના છે. પત્નીધર્મપાલનના કઠોર પાઠ શીખી શીખી, જીવનમાં એકમેક બનાવી દઈ, ભારતવર્ષે તો એના લાલ તુકશાનનો ઉપરના નિર્ણય સાથે હિસાબ કઢાડી રાખ્યો છે. એટલે રોકડો જવાબ આપવાની તૈયારી માટે વિચાર જ કરવો નહિ પડે. સ્ત્રીત્વને વેડણી નાખવાના-એ સ્વચ્છંદી વાતાવરણમાં આપણે ત્યાં કાંઈ ઉતાવળિયાં અંજલ્ય નહિ એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

પત્નીનો ધર્મ અધરો છે; કારણ એને મર્યાદા છે. એને સંયમની દિવાલો છે. પત્ની એકની અને પતિ પણ એકનો: એ સીતા ને રામની જોડીનો આદર્શ આપણે ભૂલવો જોઈતો નથી. પતિને પત્ની પ્રિય હોય તો એનાથી બીજી પત્ની થાય નહિ; એને એમ કરવાનું કાંઈ કારણ જ નથી. હા, રાજાઓના રાણીવાસો એકથી અનેક પત્નીઓથી ઉભરાતા હોય છે; એટલી રાણીઓની રાજાને આવશ્યકતા હોય છે, એમ નથી. આપણે વાર્તાઓમાં વાંચીએ છીએ તો કહેવામાં આવે છે કે, એક રાજાને સો રાણીઓ હતી. તેમાં એક માનીતી હતી. એ સૂચવે છે કે પુરુષને એકજ પત્ની હોય, બીજી ટોળે વળેલી રાણીઓ ખરું જોતાં તો રાજાનીતિનાં કારણ બનેલી હોય છે. એટલે એ રાજકીય લગ્નસંબંધ સાથે સમગ્ર સમાજને વણી લેવો એ ઠીક નથી. સત્યવતી મનાતી એવી ઉત્તમ સ્ત્રી એકવાર એક પુરુષની પત્ની બન્યા પછી, એને માથે પડતી અનેક મૂશિબતીઓને અખોલપણે સહી લઈ, વેડી લઈ જીવન પુરું કરે છે; પણ એમના શબ્દોમાં કહીએ તો એ એક ભવમાં બે ભવ કરવા નથી ઈચ્છતી. શકુન્તલા કપ્પવાશ્રમ છોડી દુષ્યંત પાસે ગઈ: દુષ્યંતે એનો અનાદર

કથી, પણ શકુન્તલાએ આવા અનાદરથી છેડા છૂટકાની આશા ન રાખી, કે એવી કોઈ ઇચ્છા એ ન કરી એટલી. એકની પત્ની બની બીજાની આ જીંદગીમાં તો નજ બને, એ આદર્શને જીવનમાં ઉતારનારાં એવાં કડકધર્મ પાલન કરે છે એમની એ ઉત્કૃષ્ટતા છે. એમનામાં એ અસૌકીક ગુણો છે. એમનાં તપ અજળ છે, અને એથીજ તેઓ જગતનાં વંદનિય બની ગયાં છે. રામે સીતાને વનવાસ મોકલી; એવી બહિષ્કૃત થયેલી આજની પાશ્ચાત્ય પ્રદેશની કેટલી રમણીઓ એવા પતિઓની પત્નીઓ રહેશે ? અને એને એ કાર્યને અન્યાયી નહિ ગણી કાઢે ? અને એના પર અદાલતનાં આમંત્રણ નહિ મોકલે ? નજ એવા નિર્ધન, ને નિર્દય અનેક પતિની પત્ની રહેવાને યુરોપમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ખુશી હશે ?

હા, થોડા સમય પૂર્વે એક જર્મન જીવલની વાત બહાર આવી હતી. કોઈ ગુન્હાસર એક પુરુષ જીંદગીભર જેલમાં ગયો. એવા જેલ ગયેલાની પત્ની રહેવાથી એ કુટુંબ માટે દલકા વિચારો લાવી લોકો ઉપેક્ષા કરે, એ આળથી બચવા પોતાના જ જેલ જતા પતિની આજ્ઞાને અનુસરી એક પત્નીએ છેડા છૂટકો લીધો હતો; પણ ભાગ્યવશાત લાંબા જેલવાસ પછી સારી વર્તણૂકના કારણે જેલની મુદતનો અંત આવ્યો, ને એ છુટો થયો; પરન્તુ જગતના આશ્ચર્ય વચ્ચે પેલી પત્નીએ એ પતિને હર્ષાશ્રુની વરમાળ પહેરાવી પુનઃ લગ્ન કર્યું. જેમાં એનો પુત્ર પ્રથમ લગ્નનો પણ હાજર હતો.

આ ઉપરથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે જ્યાં પતિને પત્નીના આદર્શો મૂર્તિમંત છે ત્યાં એ જીવન સર્વોત્કૃષ્ટ છે; એની સામેનાં આજો ને ફરિયાદો એકંદર નિર્જીવ લાગે છે.

પતિ પત્નીમાંની જીદાઈ એને હું ગુપ્તાચરણ ગણું છું. જગતને દેખાડવા, મર્મીદાનો લાંગ જગત ન જોઈ જાય એ ડરથી અમુક શિષ્ટાચાર સાચવી અંતરમાં અંતર રાખનાર પતિ અગર પત્ની

પાપાચરણ કરે છે; એ જો જોવું હોય તો એક યુરોપિયન ડોક્ટર પોતાના તપાસેલા એકદાખલાને માટે આમ ઉકેલ કરી બતાવે છે:-

“ નિર્મોલ્ય બાળક લઇ દેખાડવા આવનાર એક સ્ત્રી, મૂળે સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત, સુંદર કલેવરવાળી ને ચતુર લાગી; ને શંકા થઇ કે આ માતાનું બાળક આવું ન હોવું જોઇએ. ત્યારપછી એના પતિને તપાસેા પણ પતિ એ એવા પત્નીના જેવેજ દરેક રીતે સંપૂર્ણ લાગ્યો. ઉંડી તપાસે શોધતાં એ જડયું કે પતિપત્ની તરીકે રહેનાર એ સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાને અંતરથી નહોતાં ચાહતાં. કુદરતના નિયમના જોરે વાસનાના પરિણામરૂપ બાળક એવુંજ રોગી હોવું જોઇએ એમ સાબીત થયું. ” આ બધું સમજતાં આપણે એ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ કે પતિપત્નીની માનસિક એકમયતાનો આધાર એમના વિજયને, સફળતાનો મૂળ પાયો ‘પ્રેમ છે.’ અરસપરસપરના પ્રેમને અહિં પ્રથમ સ્થાન છે. એના અભાવે એમનાં જીવન જુદાં થવા પ્રેરાય, કે થાય એ મનાય છે. માટે જ મનુસ્મૃતિમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ‘ પતિ પત્નીનો મૃત્યુ પર્યન્તનો અવ્યભિચાર એજ એમનો ધર્મસાર છે. ’ આ વ્યભિચાર એટલે જુદાઇ: એ એક થયાં જુદાં ન થઈ શકે, ને ન થવા પણ ઇચ્છે એટલી હદ સુધી જો એક મયતા સંધાઇ હોય તો પતિ-પત્ની શોભે છે. એમ થવાથી, એમનાં મૂલસ્થ ગૃહિણીપદ માતૃપિતાના ધર્મો વિગેરેમાં એમની ચિત્ત સ્થિરતાથી સમ્પૂર્ણ પણે તેઓ શોભી શકે છે. એવાં જીવનનાં પગલાં જગત વધાવે છે. માટે એવા આદર્શવાળાં બનવાની મહેચ્છા રાખવી, એમાં જ પત્ની, ને પતિની મહત્તા છે આત્મા જેનો એક છે, એવાં પતિ પત્ની વિભક્ત ન જ બની શકે એતો ઠીક, પણ એવીજ પંક્તિની સતીઓ વિધવા બનતાં અન્ય પુરુષની સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થતી નથી. આપણે ત્યાં વિધવા લગ્નને વખોડવામાં આવે છે એનું મૂળ અહીં છે. હિન્દુ પત્નીના આદર્શ, જે વિચારતાં ઉત્તમ લાગે છે તે વિધવા લગ્નથી ભુલસાઇ બળ્ય છે; ને વધુમાં સ્ત્રીને એના સ્વર્ગસ્થ

પતિ પર આત્મએકતા ન હોતી એ જગત આગળ ખુલ્લું પડે છે. માત્ર વાસના તૃપ્તિ માટે એ એને સ્થાતી હતી; ને એ ભુખ ન મટવાથી અન્ય પુરૂષની પત્ની તરીકે બનવા ઇચ્છે છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી આવા ઉત્તમ પતિ પત્નીના યોગને દરેક વિવાહિત આદર્શના અનુવાદે ચાલે, અગર ચાલનાર હોય તો પતિ કે પત્ની વિદૂર કે વિયવા થતાં પુનર્લગ્નનો ખ્યાલ પણ ન કરે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

જો કે સંસારમાં વિહરતાં દરેક સર્વ સદ્ગુણ સંપન્નજ છે, સમ્પૂર્ણ છે, એ આપણે માની શકવા તૈયાર નથી જ: તો આપણે એ પણ ભુલવું જોઈતું નથી, કે પત્નીએ પોતાના પતિને પોતાના માટે દરેક રીતે લાયક, પોતાના સ્વપ્નચિત્ર જેવા ને પોતાને અનુકૂળ થઈ રહેનાર હોવો જ જોઈએ, એ ખ્યાલ રાખી એના તરફ બેદરકારી, અસંતોષ, કે કંટાળો લેવાની જરૂર નથી. એ તો સારીએ સૃષ્ટિનો નિયમ છે: પ્રતિકુળતાને અનુકૂળતા બનાવવાનો પ્રયાસ એ વિન્યનું ચિન્હ છે. એવી પત્નીએ કાંતો પોતે એવા પતિને અનુકૂળ બનાવવા મથવું કે કાંતો પોતે જ એને અનુકૂળ બની જવું. આ સૂત્રને અનુસરવા કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને વશ કરવાના અજ્ઞાનપૂર્ણ અખતરા કરે છે. યા તો પતિને પોતાની મુશ્કેલીઓ કહી કહી રંજાડયા કરે છે, કાંતો એનાથી રીસાઈ વિરોધ જણાવે છે. કાંતો ટાણાં મારી રસ્તા પર લાવવા ચાહે છે. એ રીતો તદ્દન મૂર્ખાઈ બરેલી છે. પ્રથમ તો સ્ત્રીએ એજ જાણવું જોઈએ કે સ્ત્રી એજ પુરૂષને વશ કરવાને પુરતી જાણુગરી છે. સ્ત્રી એજ પુરૂષનું વશિકરણ છે. એનામાં એનાપણું હોય ને એ સાચી પત્ની હોય, તો પતિ એને વશ જરૂર થાય. સ્ત્રી પોતાનું બળ, જે એની પાસે છે તે હૃદયબળ ‘પ્રેમ’ પુરૂષના પત્થર જેવા હૃદય પર રેડે તો એ પત્થરમાંથી ‘શીલાજીત’ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. કે જે રસ મહા બળવાન હોય છે, એવા મહાબળવાન રસની એકતા એ બની શકે છે; પણ જો એનો ઉપભોગ એને કરતાં

આવડે તો: પત્ની જો એનો ઉપભોગ, એ અનુકૂળતાનો ઉપભોગ કોઈ અશુભ વાંછનાઓ, ને હલકી માંગણીઓને માટે કરે, તો એનું એ પાપાચરણ છે. એમાં એનો વિજય ઝાઝો ટકતો નથી. આખર પરિણામ ખરાબ આવેછે. પતિ-પત્નીમાં એક એ વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા છે. એક બીજાપરનો વિશ્વાસ; જો એ વિશ્વાસ બહેમના રૂપે પલટાય, તો અન્યોઅન્ય અસંતોષ ઉદ્ભવે છે, કલેશ વધે છે; ને પોતાપરના એવકાલર્થો વર્તનથી દિનપ્રતિદિન અંતર વધતું જાય છે; ને એનો જો અંત જલ્દી ન આવે તો એનું પરિણામ વિનાશમાં આવે છે. એમ જ્યાં જાણાય કે પતિ અમુક પગલું શંકાથી જાય છે, તો પત્નીની એ દ્રવ્ય છે, કે એવું ડગલું પુનઃ ન ભરવું. પુરૂષના એવા વર્તન માટે ભલે પત્નીઓ જાહેર વિરોધ કરી શકતી ન હોય, તો પણ કયી સ્ત્રીને એ સહી લેવા જેવું લાગે છે? એ સૌએ સમજી લેવાનું છે. યુરોપાદિ દેશો કે જ્યાં સ્ત્રીઓ પુરૂષો જેવી ઉડતી છે. ત્યાં પરિણીત જોડાઓમાં પણ આ વહેમ, ને તે પણ આચરણ વિષેનો જો ધુસી જાય છે, તો પરિણામ છોડા છુટકામાં આવે છે, એ ખાસ ખ્યાલ રાખવા જેવું છે.

પત્નીએ પતિના દરેક સંસાર વ્યવહારને પોતાનો માન્યો છે; એટલા માટે એને ચલાવવાને પોતાની દ્રવ્ય ન ભુલાય, એ પણ જોવું જોઈએ. પતિના ગૃહને પોતાનું માની ગૃહિણીપદ શોભાવવામાં પત્ની નામની મદદતા છે. એ વિષે અગાઉ ઘણી વખત કહેવાયું છે; એટલે ટુંકમાં કહેશું કે પત્ની જો પોતાનો ધર્મ સમજે તો એ પતેના હૃદયની રાણી છે. અને એવું એ જોડું જીવનસહકાર સાધતું આ સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગસ્થ બોગવી શકે છે.

ગુજરાતના મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ શીયળ સાચવવાનો સદુપદેશ કરતાં કહે છે કે:—

“ઓ રસતરસ્યાં બાળ ! રસની રીત ન ખૂલશો,
“પ્રભુએ બાંધી પાળ, રસ સાગરની પૂણ્મથી”

પતિ કે પત્ની સંસારના ઉપર કહાં સ્વર્ગસુખ ભલે ભોગવે, એમાં બાધ નથી; પરંતુ એ સુખ, સુખ તરીકે ત્યાં સુધી જ રહે છે કે જ્યાં સુધી એને મર્યાદા છે. જેમાં સંયમને સ્થાન છે, એવા રસ સાગરની પાળ મસ્તીમાં ભૂલ ખાઈ તોડવાના પ્રયાસો જાણે અજાણે પણ ન થાય. એને માટે સાવચેતી આપવાનું એ કવિકથન ખરે દરેક સ્ત્રી પુરૂષે જીવનમાં જોડવું જોઈએ છે.

ભારતવર્ષની પરાધિનતાને મૂખ્ય કારણો ગમે તે હોય; પણ છેલ્લે એક વ્યક્તિના દોષે એમ થવા પામ્યું છે. એમ એક દષ્ટિ કહે છે. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સંયુક્તાનું હરણ કરી લાવ્યો. ત્યારથી એનામાં દિનપ્રતિ દિન એ વીરપુરૂષ આસક્તિ વધારતો ગયો. સંયુક્તાએ પણ પાછું વળી ન જોયું. રાજકારોબાર સંભાળવો એ પૃથ્વીરાજ ભૂલ તો ગયો. માત્ર એકજ સંયુક્તાને સંભાળી ખેસી રહેવા લાગ્યો. એટલામાં શાહબુદ્દિન ઘેરી ચઢી આવ્યો. સાત સાત વખત માર ખાઈ ગયેલને આજે અધેર લાગ્યું. મહાસંગ્રામીઓએ પૃથ્વીરાજની નિંદ્રા ઉડાડવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ પૃથ્વીરાજને કાને ચે વાત પહોંચે તેમ ન હતું. આખર કહેવાય છે કે ચંદ આરોઠે હિમ્મત કરી એની નિર્ભજતાને પ્રહાર કરતાં કરતાં વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી, શર ચઢાવ્યું. પરંતુ છેક છેલ્લી ઘડીએ જાગેલ પૃથ્વીરાજે પોતાના વિનાશને વહોરી લીધો હતો. આવા પ્રસંગો વિરલ હોય છે. તોયે ભયંકર છે. ભારતવર્ષની પરાધિનતાનું કારણ આજેય તે કેટલાકે પૃથ્વીરાજને સંયુક્તાના સંયમહિણ સંસારને ગણે છે. એ એક જાતની હાની ઉપરાંત એવા અનેક દોષો મર્યાદા ભંગમાં સમાયા છે.

“વનમાં વરસે મેહ, ધોમ ધખે વૈશાખ,
નિત્ય વધારે નેહ, સારસડાંની બેલડી.”

“સુખે દુઃખે નિશ્ચલતાની મતીગતી” પ્રેમપ્રતિજ્ઞા, કહો કે લગ્નપ્રતિજ્ઞા કહો, પતિ પત્નીમાં વિકૃતિ ન જ હોવી જોઈએ.

ઉલટું એવા તો એક ખીજને હુંક આપવા સંકોચ્ય ઝોછો થઈ નિકટ પાણું વધવું જોઈએ.

“ માંડી મનના મહેલ, જીવનાં સિંહાસન કરી,
પધરાવી અલખેલ, સ્વામીને સ્વીકારજો. ”

એક પત્ની એક કડીઓ આપણા પત્નીઆદર્શને વધુ દઢ બનાવવા પ્રયત્ન કરતી દેખાય છે.

એવી ભાવનાઓભર્યા જીવન જીવનાર આપણને ઉદાહરણરૂપ બનવાને અધિકારી થયાં છે. પણ આપણા ખીજને ઉદાહરણરૂપ બને એવાં જીવન જીવવાં એ દરેકની ફરજ છે. એમ પતિપત્નીની એ કડક ફરજ છે કે આપણા ઉત્તમ આદર્શમય જીવનનો દાખલો લઈ ખીજના સંસાર સુધરે માટે પત્નીએ પોતા પર આવતાં અનેક-વાદળોને વટાવી, એકધારી અવિચલ ભાવનાઓમાં રમવું જોઈએ; હા, એવાં જીવન અધરાં તો જરૂર છે; પણ અધરાં હોય એટલે એની ઉચ્ચતાને પહોંચવામાં કશો અર્થ નથી એમ માની, આપણી સરળતા જ સાચવવા બેસીએ, તો એ રસ્તે આપણું પત્ની જીવન ક્યાં અને કેવે ઠેકાણે જઈ ઠરશે એનો વિચાર જરૂર કરવો ધટે છે.

પત્ની જીવનમાંથી જેટલો અભેદભાવ નષ્ટ થશે, જેટલો પ્રેમ પ્રભાવ જામશે, તેટલું એ માનવ જીવનને આશીર્વાદરૂપ બનશે.

માતા

આ પછે ફરીથી સત્ય યુગ આણવો છે.

+

+

+

જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં વીરનરો ને વીરાંગનાઓ પેદા થશે, ત્યારે
આપણે સ્વાઞ્ચયી બની શકીશું,

મહાત્મા ગાંધીજી

માતા

દરેક જનની માતા કહેવાય છે; પણ જો તે માતૃધર્મ ન જાણતી હોય, માતૃત્વને યોગ્ય ન હોય, એના યોગ્ય એને કેળવણી ન મળી હોય, બાળજાતનને ઉછેરથી અગ્નણ હોય, તો એને માતા કહેવી ! એ એક મ્હારો પ્રશ્ન છે. સ્ત્રી જો બાળકને જન્મ જ આપી, પોતાની ફરજથી મુક્ત થઇ, માતૃપદને યોગ્ય માનતી હોય, તો તે ભૂલ છે. એને હું જનની કહું, જન્મદાત્રી કહું, પણ માતા તો ત્હારે જ કહું કે તે પોતાનો ધર્મ જાણતી હોય. આપણે ત્હાં નજર કરતાં જનનીઓ તો ઘેર ઘેર મળશે, પણ માતાના ઉચ્ચ પદને શોભાવે, એના ધર્મોને પૂર્ણપણે સમજે, ને વર્તે એવી તો અનેકે એક જણાશે. જ્ઞહારથી આપણે ત્હાં માતા માત્ર જન્મદાત્રી બની અટકી ગઇ છે, જ્ઞહારથી માતા પરના પ્રેમ પણ પ્રમાણે ઓછો થતો ગયો છે. માતાપિતાની આજ્ઞા માનો એ બાળકોને શિખાડવામાં આવતો પરમઓધ લણાવવાની પૂર્વે જરીએ જરૂર નહોતી; એ શિખાડવાની કે લણાવવાની વસ્તુ જ નથી; પણ શું કરે ! માતાઓની મમતા ધરી ને બાળકોની માયા મટી: જે કેળવણીદાર તરીકે બાળકોના મયમાં જીવનની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓને પાચ, જે પારણામાં પોદતા બાળ-કુલને અદ્વિતિય જીવન ચારિત્ર્ય પાઠ પઢાવે, વીરત્વના વિચાર શ્વાસ લઇ, બાળકની ખીલતી અંગકળીમાં શૌર્યનાં તેજ પૂરે; ને જે જીવન ધરીઆપી રસ્તાનું નિશદિન જ્ઞાન કરાવે, એની દુર્ગમ વાટચોને ભેદવાની નીતિ દર્શાવે, તે માતા-એની

આમ આળક તે કેમ ન માને? એણે તો આ દુનિયામાં આવી માત્ર માતા ને તે પછી પિતાના જ શબ્દો સૂણ્યા છે. ને સાચા માન્યા છે; એમના પર જેને સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, એ નિર્દોષ આળક આ જગતમાં ખીજા કેને માને, કે પૂજે? એથી એમાં આમ પાલક કે આમ પળાવનારા એ શબ્દ-પ્રયોગોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો જ નથી. ત્યાં, માતૃપિતાનું માનવાનો સ્વભાવ જ ધડાયો છે. ત્યાં 'માતૃપિતાની આમ પાળો,' એ શિક્ષણ અસ્થાને છે! એ મૂળ વાત કહી; પણ અત્યંતરનું વાતાવરણ જુદું છે, ને એથી એવાં શિક્ષણ-સૂત્રોની જરૂર હોય તો કહેવાય નહિ, આ ઉપરથી આપણે સમજી શકશું કે આળકના જીવનઘડતર સાથે માતૃપિતા કેટલાં આત્મપ્રેમ છે. આથી માતાપિતા આળકોના જીવનઘડતર માટે તદ્દન યોગ્ય બનવાં જ જોઈએ, એમની જેટલી એ માટેની ઓછી તૈયારી, એટલાં એ ઓછી લાયકાતવાળાં, ને એટલાં અધુરાં એમના આળકો રહેવાનાં: આ ભયમાંથી બચીજવા આપણા સમાજની દરેકે દરેક વ્યક્તિને જરૂર છે. જેટલાં એ તરફ બેદરકાર એટલાં પ્રજ્ઞના ઘડતરના કાચા પાયાનાં એ પાપભાગી છે. માતાને માતૃપદ શોભાવે તેવી જાતનું શિક્ષણ—કૃતવર્ણીની ખાસ આવશ્યકતા છે. એના પર પ્રજ્ઞના ભાવિનો આધાર છે તો માતાએ પણ પોતાનાં આત્મપોષ્યાં આળકોને પોતે જ પોતાની કાળજી નીચે ઊછેરવાં જોઈએ. એમને રોગરોગે પોતે ધિંછેલી ભાવાનાઓ ઉગે એવાં શૌર્ય, બુદ્ધિપ્રભાવ પ્રગટે એવા વાતાવરણમાં એને રાખવાં જોઈએ. આપણે ત્યાં શારિરીક કસરતો શું પણ આળકોની શારિરીક કાળજી માટે દરકાર પણ ઓછી જ હોય છે. આળકોને અમુક કારણસર જન્મ સાથે કેટલીક ખોડ હોય છે, તે તો ઠીક, પણ આળકનું અમુક અંગ જે કોઈ કારણે નરમ પડી જાય, કે અશક્ત થઈ જાય, તો એને માટે ચિંતા તો બહુ જ રખાય છે, પણ એના ઉપાયો કરવાની કાળજી નથી લેવાતી. કેટલાંક આળકો મુંગાં કે બહેરાં હોય

છે, તે જીંદગીભર મુંગાં બહેરાં રહે છે; પણ ખરું જોતાં એમની જો યોગ્ય સમયે યોગ્ય તપાસ કરાવી હોય તો કેટલેક અંશે એ મૂશ્કેલીમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેવાં હોય છે. આમાંથી બચવા માતા-પિતાએ એ રીતે યોગ્ય ઊપચારો લેવા ઘટે છે. એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. આંખ, કાન, પગ, નાક, હાથ વિગેરે અવયવોની ખોડોને જન્મ ખોડ માની, તેને અસાધ્ય સમજી બેઠેલાંએ। ગંભીર ભૂલ કરે છે. જો કે શહેરોમાં આ વાત કદાચ ઓછા પ્રમાણે બનતી હોય તેથી સારો દેશ એ રીતે ચોક્કસ રહે છે એમ તો નથી જ માની શકાતું; કારણ શહેરોમાં દેશ સમાધ જતો નથી. આ ઝીણવટ માતાએ ખાસ જોવાની છે. બાળકમાં જો કાંઈ પણ ખોડ જેવું ચે જણાય તો એને વધવા ન દેતાં તાત્કાલિક તપાસ કરાવી પોતાના અન્યની ભવિષ્યની ખોડને ત્યાંથી જ દૂર કરવી જોઈએ. એને શારિરીક કસરતનાં નાનાં મોટાં રમવાનાં સાધનો લાવી આપવાં જોઈએ, કે જેથી આપણને એમ લાગે કે એને ધન નહિ આવે; અને એને બીજા રૂપે કસરત તરીકે ઊપયોગી બને. પ્રથમ તો બાળકની શરિર સંપત્તિની જ કાળજી રાખવી જોઈએ એમ કરતાં એ જેમ જેમ મોટું થાય, તેમ તેમ તેને અનુકૂળ એવી રીતે શારિરીક ને માનસિક કેળવણીના વાતાવરણમાં ખડું કરવું જોઈએ. અહીં માતાએ પોતાની રગેરગે એક જ વિચાર રાખવાનો છે કે તે માતા છે: બાળકને મનુષ્ય બનાવનાર એક અદ્ભુત કલાકાર છે. આવી જ રીતે મહાન શીવાજીની મા જીજ્ઞાસાએ શિવ નામના બાળકને હિન્દુ ધર્મતારક મહાન શિવાજી બનાવ્યો હતો. હું તો એમ પણ કહું છું કે ભલે યુરોપાદિ દેશો પોતાની ભાવી પ્રજાને કેળવવા આધુનીક અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકે, ભલે અનેક વિધિ રીતો અપત્યાર કરે, ભલે ગમે તેવું વાતાવરણ એને માટે ઉભું કરવામાં આવે, ભલે એમની શારિરીક ને માનસિક કેળવણીનાં અણુઅણુ પ્રકૃત્તિ બનવા સુવાસને સિંચવાના પ્રયાસો કરે, પણ

જો એ સર્વને પહોંચી વળવા અનેકવિધ કેળવણીના પદેપદે પાઠ શીખવતાં, જ્યાં ચારિત્ર્ય, બળ, જ્ઞાન, શૌર્ય, તેજના તરંગો ઊછળે છે એવા મહાભારત અને રામાયણનાં મહાગ્રંથોનાં અભ્યાસને શિક્ષણ જો ભારતવર્ષનાં બાળકોને નિયમિત આપવામાં આવે, તો હિન્દુસ્થાને પ્રજા ધડતરના પાઠ ઉછીના લેવાની કશીયે જરૂર નથી.” જે પ્રજાનાં બાળકોના સંસ્કાર મહાભારતીય ચારિત્ર્યોથી ધડાય છે; ને જેને રામાયણનાં રમકડાંથી રમવાનું છે, તે જગતની વિજયી પ્રજા કાં ન નિવડે ?

આપણા માતૃપદે બિરાજનારે એ પદને આમ બાળકના મનુષ્યો બનાવી વિભૂષિત કરવું ધટે છે.

માતાની દૃષ્ટિ ખુબ બારીક જોઈએ, કારણ કે બાળકના હલનચલન ને ભાવિ વલણને ઓળખી લેવાને એણે પોતાનું નિદાન કામે લગાડવું જોઈએ. એ થયા પછી એને બાળકને અનુકૂળ એવી જાતની કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, કે જેથી એની અભિરૂચિને અનુસરી ભાવિનો પંથ પ્રકાશિત કરી શકે.

આપણે ત્યાં સ્ત્રી માતા તરીકે સફળતા નથી મેળવી શકતી તેના નીચે પ્રમાણે કારણો છે. એમની જોખમદારીનું અજ્ઞાન, માતૃપદ માટેની અયોગ્ય ઉમ્મર, બાળઉછેર, ને ધડતરની કેળવણીનો તદ્દન અભાવ.

માતા, ઘણે ભાગે પોતે જ બાળક હોય અગર હમણાં જ બાળમેલ છોડ્યા હોય, એવી બિચારીને કયી કેળવણીએ પોતાની જોખમદારીની સમજ પડે ! એ પોતાના જ શરીરની સંભાળ, ને તંદુરસ્તીના વિચારોમાં અર્ધી થઈ જતી હોય, જ્યાં પોતે જ અનેક નાની મોટી બિમારીઓમાં સપડાયલી હોય, ત્યાં બાળકના શરીરની શી રીતે સંભાળ લઈ શકે ? એ કયા અનુભવે કે અવલોકને બાળકનાં જાતન કરી શકે ? ‘ પ્રભુ જેમ તેમ મોટાં કરી દે એટલે બસ ’ એમ પ્રભુ વિનવણાં કરતી એવી કેળવણીના અભાવ

વાળી, ને અયોગ્ય ઉમ્મરની સ્ત્રી ખરેખર એક દયાળુ નક
'માતા' નામનું પાત્ર છે !

એટલું જ નહિ પણ એવી માતાની પાછળ જોઈએ તો માલમ પડે છે કે એટલી ઉમ્મરે, અગર ભલે કોઈ ઠેકાણે મોટી ઉમ્મર હોય તો યે એના માથા પર મૂકાયેલા કામને બોળે જ માતાને, માતા તો શું પણ મનુષ્ય તરીકે નથી જીવવા દેતો. એને પત્ની તરીકે પતિ પુજન વિધીની તૈયારીની કાળજી તો કોઈ અજાણ હોય છે, એને માથે સામાન્ય રીતે જોતાં રસોઈ કરવી, પાણી ભરવું, વાસણો માંજવાં, કપડાં ધોવાં, ને દાણાદુણીની રોજીંદી સંભાળ, ધરની દરેક સાફ સફાઈ, ઉપરાંત પતિના મિત્રો, મહેમાનો, સગાં-સખંધીઓના વહેવારો સંભાળવાઃ આ અનેક રંગી ફરજોમાં લદાયેલી સ્ત્રી, માતા તરીકે બાળક પર કેવી દષ્ટિ રાખી શકે તે આપણે સારી પેઠે સમજી શકીએ છીએ. એકવાર ધર માથે પડ્યું, એટલે આપણો સંસાર તો સ્ત્રીને ચોવીસ કલાકના સતત શ્રમમાં દાટી દે છે; આવી મજુરવૃત્તિધારી સ્ત્રીઓ, આપણું માતૃપદ ન શોભાવી શકે એ ચોકાઈ છે. હવે આ બાબત ધણી જ વિચારવા જેવી છે. એક તો આપણી સ્ત્રીઓનો આ બોળે બપોલી લેવાની આપણી હાલમાં જરીએ તાકાદ નથી; આપણી ગરીબી એ મુખ્ય કારણ છે. પુરૂષો બહારના વ્યવસાયમાં ગુથાયલા રહે; એટલે એ તો ન ધરકામને બપોલી શકે કે ન તો બાળક તરફ ધ્યાન આપી શકે. આમ ને આમ જો ચાલે જાય તો આપણે ઈચ્છીએ છીએ એવી પ્રગટેજવણી ન જ અખત્યાર કરી શકીએ. આને માટે તો દરેક ગૃહસ્થ ગૃહિણી પોતે જ પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાને હુદ્દિપૂર્વક, પોતાની માતા પિતા તરીકેની ફરજો અદા કરવા વિચારે; ને કામ લે તો જ પત્તો લાગે એમ છે. માટે દરેક પોતાના સંયોગોને અનુસરી સ્ત્રીથી માતૃધર્મ પળાય એવો પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ છે. યુરોપિય કુટુંબોમાં સ્ત્રીને માતા તરીકે સફળ થતી જો જોતાં હોઈએ તો પ્રથમ તો એમના ઓછા સંસાર બોળને જ એ આભારી છે. એ આપણે કખૂદ કરવું પડે છે.

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ જનનીઓ તો છે, પણ માતાઓ ઓછી હોય છે. એમાં માત્ર સ્ત્રીઓનો જ દોષ કહાડી બેસી રહેવામાં આપણે અન્યાય કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં એ માતાને નથી કોઈ જાતની માતાની ફરજોની તાલીમ અપાતી, કે નથી કોઈ રીતે કામના બોજમાંથી અળગી કરાતી, એટલે સંતતિની હારાવલી વચ્ચે બિભંલી એ જનની મુંઝાય એ ચોકખું છે. આપણાં પ્રેકુતજીવન જોઈએ, ત્યાંએ ચોકખા હવા પાણીના લાભથી કદાચ શરિર સંપત્તિ સારી હશે; તો પણ કામ તો એટલું કે એ યંત્રવત્ ચાલતી પ્રેકુતસ્ત્રી બાળકોને ગમે ત્યાં ફેંકી ચાલતી થાય છે, તદ્દત ગરીબ વર્ગનું તો મજુરી એજ જીવન-ધાર હોવાથી બચ્ચાંની દરકારે ક્યાંથી કરે ! આમ હોવાથી જ, આપણા ગરીબ વર્ગ ત્યાં પડ્યો છે, ત્યાંનો ત્યાં જ છે. આપણા આગેવાનો આપણા મહાપુરુષો, આપણા લોકસુષ્ટાઓ, આપણા બુદ્ધિ-શાળીઓ, આપણા અધિકારીઓ, આપણા સાક્ષરો, આપણા વિદ્વાનો એ સૌ શ્રીમંત, ને છેલ્લે મધ્યમ વર્ગમાંથી જ ઉતરી આવે છે. પણ તપાસતાં એમ નથી જણાતું કે અમુક કોળી, બીઝ, અંત્યજ, કે એવી કોઈ જાતમાંથી નર રત્નો આપણે મેળવી શક્યાં હોઈએ. ત્યારે બીજા દેશોમાં દરેક મનુષ્યો માટે દરેક તક હોય છે; એ અતુકૂળ એવા ક્ષેત્રમાંએ ગરીબ રત્ન ઝળકી બેઠે છે. આપણે ત્યાં ગરીબોમાં એ શક્તિ નથી એમ તો ન જ કહેવાય, પણ એ તક એમને નથી મળતી. માત્ર જીવનનિર્વાહ અર્થે જ જીવન વ્યતિત કરતાં માતૃપિતા એમનાં બાળકો માટે કંઈ ન કરી શકે એ સ્પષ્ટ છે. આપણી અસંખ્ય વસ્તીમાં અસંખ્ય ઝવાહરો છે, એ ત્યારે જ શોધી શકાય કે ત્યારે માતૃપિતાને નિર્વાહ સાધતો માટે કાંતો ઓછી કાળજી રાખવી પડે, કે કાંતો દેશ એમનાં બાળકોને વધાવી લે. ઉપરની વાતની સાબિતી માટે મુંબઈ અને બીજાં શહેરો છોડી ગામડાંમાં જાઓ. એક સ્ત્રીઉપયોગી ભાષણ માટે સ્ત્રીઓને આમંત્રો, કોણ અને કેટલાં આવે છે, કયી જાતની સ્ત્રીઓ આવે છે એ તો તપાસો ?

આમ સૌ સ્ત્રીઓને માતૃગુણો પરિધાન કરવાની તક આપવાની આપણી દ્રવ્ય છે; એને માટે આપણે દરેક તૈયારી કરવી ઘટે છે. શહેરોની સ્ત્રી સંસ્થાઓનું એ દીર્ઘક્ષેત્ર છે; દેશનાં પોષણ મેળવી ગામ-ગામે સ્ત્રી કેળવણીનાં બી રોપાવાં નોંધએ; એ વસ્તુ અત્યહારે અધરી લાગે છે; પણ એ કરે જ છુટકો છે. એ આપણે ભૂલવું ન નોંધએ.

એ થઇ આપણા ગરીબવર્ગની વાત: આપણા શ્રીમંતોની પરિસ્થિતિને જોતાં પણ આપણી નિરાશા ઘટવાને બદલે વધે જ છે. શ્રીમંત સ્ત્રીને ન તો પતિપૂજન વિધીની તૈયારી કરવાની હોતી, કે નતો બીજી કોઇ એટલી બધી બિપાધીઓ હોતી, છતાં મ્હારે ચોકખું કહેવું પડે છે કે શ્રીમંત સ્ત્રીઓ પણ માતૃપદને શોભા આપી શકતી જ નથી એ એમની નિષ્કાળજીનું જ પરિણામ છે; એ એમની અજ્ઞાનતાનું જ પરિણામ છે. શ્રીમંત હોવા છતાં સંસ્કારી કેટલાં હોય છે, માતૃ દ્રવ્યોનું કેટલું ભાન હોય છે, માતા તરીકે બાળકોનાં જતન, બિછેર ને ઘડતર માટે કેટલી બિત્સુક હોય છે, એ સર્વ જોતાં કંટાળો આવે છે, માત્ર મોજશોખ, ભપકા, ને શોધાણીપદ સાચવવાને પ્રયત્ન કરતી એ માતાઓ પોતાનાં સંતાનોને કોને વશ રાખે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. બાળક જન્મ્યું એટલે એને માટે જુદી આયા કે ઘાટણ સાથેસાથે નિર્માણ થઈ જ ચુકી હોય છે. એ આયા કે ઘાટણના ચારિત્ર્ય, ગુણો કે હોંશીયારીની જરીએ તપાસ વગર, પોતાનું બાળક એની છાયામાં મૂકી દેવામાં આવે છે; ચોવીસે કલાક એનાં પાસાં સેવન કરી, એ બાળક મનુષ્ય બનવાને કુદરતને આધીન થાય છે, એ વયમાં મોટું બનતું જાય છે, ઉંચું બનતું જાય છે, ને એમ બાહરેલું પુરું મનુષ્ય તરીકે બહાર રહે છે; પણ એ મનુષ્યના સંસ્કાર, એનાં સેવન ઉપર છે એવાં જતન એ માતા કહેવડાવનાર સ્ત્રીએ, જરીએ આંખમાં નથી રાખ્યાં હોતાં. માત્ર બાળકનો રડવાનો અવાજ ન સહન થતાં ઘાટણ કે આયાને ધમકાવી પોતાની દ્રવ્યને

અદા કરતી એ, ધનિકમાતાઓએ પોતાની એ ગંભીર બૂલ હવે સમજી જવી જોઈ એ છે. માતાના અદ્વિતિયપદ માટે ઝંખના કરતી સ્ત્રી જાતિ એને શોભારૂપદ બનવા જરૂર આતુર રહેવી જોઈએ. આ પૃથ્વીમાં પોતાનાં બાળકો કંઈ અજબ પ્રભાવ પાડે, તેવાં ધડવા શ્રીમંત માતાઓ જરૂર ભાગ લઈ શકે છે. તેઓને બીજી જોખમદારી ઓછી હોય છે. એ પ્રમાણમાં તો એમણે એ બાબતમાં ઘણું લક્ષ્ય આપવું ઘટે છે. બાળકોછેરના ને જતનના એને બાળકોળવણીના પાઠો એમણે પોતે સમ્પૂર્ણ પણે સમજી એનો અભ્યાસ કરી, એ રીતે પોતાની પ્રજાને પોતાની અમોલી ભેટ તરીકે, દેશને અને જગતને આપવાને અભિમાન ધરાવવું એવી આકાંક્ષાએ અનુસરી વર્તવું જરૂરી છે, પ્રભુએ આપેલ સુખ સાધનો ને સગવડોનો ઉપયોગ સાચી માતા બનવામાં કરી લેવો એમાં આપણી બુદ્ધિની ચપલતાને આપણે ન્યાય આપીએ છીએ. પોતે આટલાં છુટાં હોવા છતાં શા માટે આપણાં સંતાનોને આપણે જ ન તૈયાર કરીએ ? એ પ્રશ્ન જ આપણું અર્ધું પાણી ઊતારી દે છે. ગરીબ સ્ત્રીઓ સતત શ્રમ ભરી હોવા છતાં બાળકોની બની શકે તેટલી માવજત કરે છે. કુરસદ ન હોવાનું એમને કારણ છે; છતાંય ધનિકા કરતાં એ વધુ સારી ફરજ બજાવે છે. આટલા બોજાની પણ દરકાર ન કરતી એ માતા ધનિક માતા કરતાં ઉચ્ચ પદે બેસી શકે, એની કોણ ના કહે ? શ્રીમંત માતાની તો એથી અધિક ફરજ છે, પોતે જ પોતાની સંતાતીને સજવી એમાં જ મહત્તા છે; એમાં જ વિજય છે, અને એ ધ્યાનમાં લઈ પોતાના માતૃધર્મ અને માતૃપદને ન્યાય આપવો એ શ્રમની વાત ન માની, આદર્શ માતા બનવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ છે.

આ સર્વ વાતો કરતાં યે વધુ અગત્યની બાબત તો એ છે, કે સંતાનોને મનુષ્ય ધડવાની આકાંક્ષા જેનામાં જાગી છે, તેવી માતા પોતાનું જીવન એ બાળકને ભવિષ્યમાં જેવું જેવા માગતી હોય તેવું બનાવવા વિચાર બળને ચારિત્ર્ય બળ પોતે ભેગું કરવું જોઈએ. પોતે

એટલી બધી કાળજી રાખવી પડે છે, ‘રમીને ક્યાંયે પોતાની નહાનકડી પણ ભૂલનું પ્રતિબિંબ બાળજીવનમાં પડી જાય ને બાળકના જીવનમાં ભયંકર દોષ રૂપે દેખા દે તો પોતાના ચારિત્ર્યને કલંક લાગે!’ આવી જેનામાં અગમચેતી ને શીકર હોય એવી માતા જ આ માનવ-મહાપ્રદર્શનમાં કોઈ અજળ પ્રજ્ઞાવશાળી સંતાનોને મૂકી પોતાની કિમ્મત અંકાવી શકે; પરંતુ આપણામાં હજૂ એવાં બાળકો ઊત્પન્ન કરવાનો કોઇને ખ્યાલે જણે અંશે નથી જ હોતો; ત્યાં એના માટેની વિચારસામગ્રી ને ચારિત્ર્યઘડતરની પોતાની તૈયારી જ ક્યાંથી હોય! એ ભારતવર્ષના પુરાણા ઇતિહાસને પાને ઝળકતી એ આદર્શ માતાઓ આપણને ક્યારે વિભૂષિત કરશે?

મેવાડપતિ રાજસિંહ એક વખત ચિન્તાગ્રસ્ત બેઠો હતો. માતાએ એની ચિન્તાનું કારણ પૂછ્યું રાજસિંહે કહ્યું “માજી! રૂપનગરની કુમારીને તેના પિતાએ ઔરંગઝેબ બાદશાહને ખુશ કરવાની કુલ્લક સ્વાર્થ-અંધતાએ પરણાવી દેવાને નક્કી કર્યું છે. રાજકુમારીએ મહને ખત્ર પાઠવ્યો છે, કે મહને જ એ પરણવા માગે છે. મુસલમાનોને હાથ જવા નથી ઇચ્છતી. જો હું એને ન લઈ આવું તો મ્હારી લાજ જશે, ને તે આપઘાત કરશે. માજી! આ ધર્મ સંકટ કેમ દૂર થાય? એક તરફ બાદશાહના પ્રચંડ સૈન્યસાગર સાથે આપણી શી તાકાદ કે આ બાંજમાં ફાવીએ? અને એમ કરી, ન જોઇતો કલેસ વહોરી આપણી પ્રજાને પીડારૂપ થઇ પડવું, અને ગ્રાણ સમ પ્યારા રાજપુતોની આત્મ આહુતીઓ આપી, આપણે ભયમાં આવી જવું તે, અને બીજી તરફ જે બાઇએ મહને જ આત્માર્પણ કર્યું છે, જેણે મ્હારું જ સરણ માગ્યું છે, જે મ્હારી પત્નીજ થઇ ચુકી છે, તે બાળાનું શિક્ષણ મ્હારા જોતાં મુસલમાન અભડાવે! મ્હારી જ પત્નીને હું આંખ આડા કાન કરી હરણ થતી જોઇ રહું! માજી! હું મુંઝાયો છું. રસ્તો નથી સૂઝતો જો કે એક સ્ત્રીને માટે દેશનું જસિદાન આપવું, અનેક સ્ત્રીઓના

શિયળને લયમાં લાવી મૂકવું, એકને ઠેકાણે અનેકને રંડાવવી એ પ્રશ્ન મ્હને કંઈક તુલના કરી કામ કરવા જ્યો લાગે છે.” રાજમાતાને આ સાંભળી અંગે અંગમાં જવાળાઓ ઊઠી. એની આંખમાંથી અંગારા વરસવા લાગ્યા, એના મુખ પર વિકાળ કેસરીઆણીની લયંકરતા છપાઇ, એનું શરિર ધ્રૂજવા લાગ્યું.

‘રાજસિંહ ! ધિક્કાર છે મ્હને કે ત્હને જન્મ આપ્યો, કે જે આવી વશિક-તુલના, આવા અણીના સમયે કરે છે. ધિક્કાર છે, રાજસિંહ મહારા જીવનને, ને ધિક્કારે છે મહારી તાલીમને, ખરેખર ત્હને હું રજપુત ન બનાવી શકી. એ માટે હું શરમાઉં છું. હા ! હા ! પણ એનું કારણ મ્હને યાદ આવે છે, હું એક વખત બહાર ગઇ હતી તે વેળા ત્હું રડવા ઢાગ્યો, મહારી સખ્ત તાકીદ ને મના છતાં એક દાસીએ ત્હને ધવડાવ્યો, હું એટલામાં આવી પહોંચી, ને વાત જાણતાં ત્હને ઉઘે માથે લટકાવી પીધેલું દુધ ઓકાવ્યું હતું. પણ હા ! એની માઠી અસર હું આજે ત્હારામાં જોઉં છું. રાજસિંહ એનું જ આ ખુરં પરિણામ છે. ત્હું તુલનાના વિચાર કરવા બેઠો છે; પણ હું માનું છું રાજસિંહ ! એ પ્રસંગ સિવાય કોઇ બીજી રીતે મ્હને ધ્યાન છે. ત્યાં સુધી હું ત્હને મહારો પુત્ર બનાવતાં, રાજપુત બનાવતાં નથી ચૂકી. એની અસર જરૂર હવે ત્હને થશે, થા ઉમો ! શિરને ઝુકાવી દે. કર દેશ અને દેશની કીર્તિને ઝળહળિત આપણા વિનાશને અટકાવતાં કીર્તિનો વિનાશ ન થાય એજ આપણે તો જોવાનું છે. ચાલ્યો જા.”

આ રાજપુતાણીઓનાં ઉદાહરણોમાં આપણને શું ચેતન મળે છે ? આપણી માતૃજ્યોતની જ્વલંત ને ઉદાત ભાવનાઓનાં લવનો ખડાં થાય છે. આપણી તિક્ષ્ણ ધાર પર ચાલતી માતૃ પદાવલિ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાય છે. એવી માતાઓ જ્હારે હતી, ત્યારે ભારતવર્ષ કેવું હતું એ કહેવું જ નથી પડતું; અને એવી માતાઓ

થશે ત્યારે ભારતવર્ષ કેવું થશે! એ સ્વપ્ન પણ ભૂતકાળનું
 ઉન્નત પાતું સાક્ષીભૂત રાખી આપણને ઊદ્દમોષે છે. પ્રભુ! આર્યા-
 વર્તનું માતૃપદ શાભાવજે! તહે એને પેટે જન્મ લઈ એ
 અનેકવાર ઊભાવ્યું છે, એવી અમારી માન્યતા છે. પ્રભુ!
 એ સાચું ચે હોય તો શું ખોટું છે! આવી માતાએને
 પેટે તહું ચે જન્મ થઈ કૃતકૃત્ય થાય છે!

મહાત્મા ગાંધી આજે દેશના પૂજ્ય પુરુષ છે; એમના વડે
 કસ્તુરબાએ પૂજ્ય છે; એમનાં ચે તપ ઓછાં નથી. પૂજ્ય બનવાની
 યોગ્યતા એમણે પ્રાપ્ત તો જરૂર કીધી છે. પરંતુ ગાંધીજીને પૂજતાં
 પહેલાં એમનું જીવન ધડનાર એમનાં સ્વર્ગસ્થ માતાજીનો ખ્યાલ
 આવે છે. જે માતાએ દેશને ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષની ભેટ
 કરવા, એના ઉચ્છ્રંખલ જીવનમાં અમી રેડ્યું. કુસંગમાં વહેતા
 બાળકને વાતસલ્યભાવે જીતી લઈ, એના ગાંધીજી ધ્યા એ માતા,
 ગાંધીજી અને કસ્તુરબા કરતાં ચે વિશેષ પૂજ્ય છે. ગાંધીજીની
 ધડનાર એ માતા આપણે આદર્શ અને તો ગાંધીજી જેવા નરરત્નો
 જરૂર પાકે; ને દેશની પરાધિનતાને વિજય સ્વરૂપે ઝળકાવે. એ મોહું
 માતૃપદ ગુમાવતાં આર્યાવર્ત આજે પાંગળો બન્યો છે. કહો કે એને
 પક્ષપાત થયો છે.

આનું મૂખ્ય કારણ તો એ છે કે માબાપના મનની અસર
 અચ્ચાંઓ પર છપાઈ જાય છે. જે પાછળથી ભુંસી ભુંસાતી નથી;
 બાળકમાં અતુકરણ કરવાની શક્તિ પ્રબળ હોય છે, તેનાં જીંદગીનાં
 ડગલાં માતૃપિતાનાં પગલાં પર મંડાય છે. માતૃપિતાનું
 વર્તન એ એનું બને છે. એટલે માતા પિતાનાં અચ્ચાં વડે જગતમાં
 પુનઃ ઊપસ્થિત થાય છે. બાળક એ માતાનો દેહ ને આત્મા
 પારખવાનો અરિસ્સો છે. એટલા માટે એક બીજા પર ચાહ
 રાખનાર સંતોષી માતૃપિતાથી જન્મેલ બાળક જગતપ્રેમી બને છે.

દ્વેષ, રાગ, ક્રોધ મોહ વિગેરે દુર્ગુણો એનાથી દૂર રહે છે. એની ચાહના ચંચળ નથી હોતી. એનામાં સ્થિરતા હોય છે, એટલે આવી ઊચ્ચ ભૂમિકામાં ઊભેલાં મનુષ્યો પોતાનાં માતૃપિતાના પ્યારનાં પુષ્પો છે, એમ સમજી શકાય છે. એથી ઊલટું, દ્વેષ, વેર, ક્લેશ, ક્રોધ, મોહ, અભિમાન વિગેરે દુર્ગુણો એમના માતૃપિતાના અરસપરસના એવા સંસારનાં, અને એમના માતૃપિતાના અસંતોષી વાતાવરણની સખળ અસર ખાળકને ગર્ભમાં જ પડે છે. એટલે પોતાનો સંસાર સંતોષી નિવડે એની ખાસ કાળજી રાખવાની છે.

માતા વડે જગત જન્મે છે માતા વડે જગત પોષાય છે; અને માતા વડે જ એનામાં ઓજસ ઉભરે છે.

એવી એ જગદમ્બાનું કીર્તિમંદીર

પવિત્રા રહે એમાં જ જગતનું કલ્યાણ છે,

“વિધવા”

“દેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પુણ્ય નથી;
સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી.”

કવિ જ્ઞાનાલાલ

વિધવા

“**પ્ર**ભુએ સવધાન રાખી તે વિધવા.” ગુજરાતના કવિવરે
 મધ્યનુજીવનના સંચાલકની બાજીન એ વાત કરી છે.
 આપણા હિન્દુસમાજનું એ માનસ છે. આજે ય એ જ સૂત્રાનુસાર
 હિન્દુસમાજ પોતાના ભાગ્યનો દોષ કહાડી વિધવા સ્ત્રીને વિધવા
 રહેવા પ્રેરતો હોય તો એમાં નવાઈ નથી. આપણો સ્ત્રીવર્ગ
 પણ એ માનસ હજી સુધી ધારી રહ્યો છે. વિધવા બનાવવામાં
 પ્રભુનો સંકેત સમજનારાં વિધવાને સંસારથી વિરક્ત માને છે.
 સંસાર એની મેળે સરી ગયો સમજી, સ્ત્રીઓ જો એથી સંતોષ માને;
 અને વૃત્તિએને એ તરફથી વાળી લ્યે, તો તો એ વિધવા જીવન સમું
 કો પુણ્ય નથી. એ સાચી વાત છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે
 એટલી સમજ, એટલો વિરક્તભાવ એવો માનસિક નિરોધ થઈ
 શકે છે? જો સ્ત્રી એ ઊકેલ કરી શકે તો તો વિધવા લગ્નને
 પોતે જ ન વાંછે. એવો માનસિક નિરોધ ખરું જોતાં તો આપે જ
 થવો જોઈએ. એના અંતરથી જ એ વિરક્ત બનવી જોઈએ. એ
 માટે પ્રથમ તો એ સ્ત્રી કાં એટલી જ્ઞાની હોય, સંતોષી હોય તોજ
 એવું પરિણામ આવે; ને એટલી આશા રાખી શકાય. પણ, જો એને
 હજી એવું જ્ઞાન હોવા જોઈતી ઉમ્મર પણ ન થઈ હોય, તો સંતોષ
 જેવું કંઈ ન હોય એ સમજી શકાય છે. એની ચંચળતા એને જરૂર
 વૃત્તિ વિક્ષેપ કરાવે. એમ ન થાય એ અર્થે એનું જીવન આપણા
 સમાજે સાધુ જેવું બનાવવા, યથા યોગ્ય ધર્મ-આચરણમાં દોરવા
 પ્રયત્ન કરી શકે; કે જેથી એની વૃત્તિઓ હંમેશ માટે વિરક્ત રહે.
 પૂર્વ તો બંને બાજીનો સાથે હતી. પ્રમાણે વિધવાઓ મોટી ઉમ્મરે
 થતી; ને જો નાની ઉમ્મરે થતી હોયે બાળલગ્નના અભાવે એ યોગ્ય

ઉમ્મરની તો જરૂર હોય જ; એટલે પોતાના પતિ તરફ એને સમ્પૂર્ણ ચાહના રહેતી. પોતાના લગ્નનો મર્મ એ સમજતી હતી; ને જેની સાથે એકવાર સંસાર માંડ્યો તેને આ જીવનનો સાથી ગણતી; અને એ જવાથી એના મનથી જ સંસાર સરી જતો; પોતાના નસીબનો વાંક સમજી પોતે જ જીવનભર તપ કરતી હતી. એ તપમાં જ પોતાના પરિણિત સાથેની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરતી. એકને પોતાનો પતિ, અગર સ્વામી માન્યા પછી, આ દેહનો અધિકારી ગણ્યા પછી; આર્ય સન્નારીની ઊચ્ચ ભાવનાઓના પ્રભાવે, એ ખીજનો વિચારે નહોતી કરતી. આ દેહ એકને જ અપાય; કોઈ પણ અવજોગો ઊદ્ભવે ખીજને નહીં: એવી દૃઢ ભાવના હોય ત્યાં પુનર્લગ્ન એ વિધવા માટે હોય જ નહિ. આપણે આજ પણ માનીએ છીએ, કે સ્ત્રી કોમળાંગી છે, એટલું જ નહિ પણ કોમળ હૃદયની છે; એનામાં પ્રેમની જે સચોટ અસર રહે છે; તે પુરૂષ હૃદયમાં નથી હોતી; એથી પોતાનો પતિ જેને એણે આ સંસારમાં એક તરીકે ચાહ્યો, તેને તેના મૃત્યુ પછી ચાહતી નથી, એમ એ કોમળ હૃદયથી કેમ વિચારાય ? એ પારાવાર દુઃખાગ્નિમાં ડુબી હોય છે; એને મન સારી યે સૃષ્ટિ વિલિન થઈ હોય છે; ત્યાં ખીજે પતિ ! એ અસંભવિત જ છે ને ? આપણી આર્યજનતા એક વખત અશક્ય એવા આદર્શોને જીવી દેખાડનાર હતી. જગત જ્યાં આખું યે રાક્ષસી વૃત્તિથી હલકું જીવન જીવી રહ્યું હતું. ત્યારે આર્ય સ્ત્રી પુરૂષો દૈવી જીવન જીવતાં: એ જીવન એટલું ઊચ્ચ હોવાનું કારણ એને સંયમ, મર્યાદા, નીતિ, ધર્મ, જ્ઞાન અને બુદ્ધિનાં સમગ્ર શિક્ષણ હતાં. માનવજીવનના ક્રમ હતા. બ્રહ્મચર્યા-વરથા પછી ગૃહસ્થાશ્રમના અધિકાર હતા; એમ ધીમે ધીમે પગથીયાં ચઢતાં, આવાં ઊત્તમ જીવન જ્યાં જીવતાં હોય ત્યાં વાસનાસૃષ્ટિ ઓછી હોય એ સમજી શકાય છે. એટલે એ વખતની વિધવા પુનઃ સંધવા થાય, એ તો અસંભવ જ હતો. એ યુગમાં સાચે જ સ્નેહ-લગ્ન થતાં હતાં; જીવન ક્રમનું ખીજું પગથિયું બધાંને ચઢવાનું હતું જ;

એટલે એ લગ્ન પણ ધર્મ લગ્ન જ હતાં. લગ્ન કરવાં એ ધર્મ ગણાતો, એમ એ ધર્મના મર્મને સમજનારાં સ્નેહી પતિપત્ની એક બીજાથી જુદાં પડતાં એમનાં વહેણુ અટકી પડતાં. પોતાના જીવન સાથીને જતાં જોઈ, કુમળા હૃદયની અનેક પત્નીઓ પતિની સાથે ચિતામાં પોતે જ કુદી પડતી; કારણ એને મન હવે પછીનું જીવન શૂન્ય હતું. આવા વખતે વિધવા સ્ત્રી પોતે જ વિધવા તરીકે જીવન ગાળી, પોતાના સ્વર્ગસ્થપતિને મૃત્યુ પછી પણ બેવફા નહિ નિવડતી; ત્યારે જગત જોતું કે એ મરનારની સાચી પ્રિયતમા હતી; એને મન વિલાસ કે વાસનાઓ ભરાયેલી નથી. એવાં જીવન ઉચ્ચતમ ગણાતાં; ને ગણાય એમાં આશ્ચર્ય પણ નથી; વિધવાનો આ આદર્શ આપણા હિંદુ-સમાજનો મુળથી જ છે. જ્યારે ઉચ્ચતમ જીવનની જ સ્પર્ધા ચાલતી, ત્યારનો છે; એટલે એ વંદનિય છે, એની કોષ્ઠથી ના તો નહિ કહેવાય. ઊત્તરોત્તર જેમ જેમ સમય પલટાતો ગયો; ને વૃત્તિઓ ફરતી ચાલી, વિલાસનું વાતાવરણ વધતું ગયું, તેમ તેમ એ આદર્શ એક પ્રણાલી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. વસ્તુ ગદ્ય ને વસ્તુનો ભાસ રહેવા જેવું થયું; પરંતુ લક્ષ્યમાં ફેર ન પડવાથી જ એ આદર્શ પ્રણાલી તરીકે પણ સચવાઈ રહ્યો છે, કમને પણ એને સાચવવાની, સચવાવાની ફરજ અડગ ઊભેલી હોવાથી, એ જીવનને લજવાવવા જેવા, અનેક દાખલાઓ બનવા પામે છે. કેટલાકે, અને કેટલેક ઠેકાણે મનોવૃત્તિ કાણુમાં રહે એવા આહારવિહાર માટે પ્રયત્નો કરે છે; પણ આ મોહસાગર વચ્ચે ઊભી અણબીજ્યાં રહેનારનાં ઘણાં થોડાં ઉદાહરણ હોય, એ બનવા જેવું છે. પ્રથમનાં સંયમ, મર્યાદા, ધર્મ શિક્ષણ, જીવનઘડતર એ સર્વ વિલિન થતાં, માત્ર એવા નામધારી મોહવિનાશક મંત્રાને અને જીવ વિનાના ચિત્રાને હાથમાં લઈ ફરવાથી, કંઈ વળતું નથી, એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પ્રથમ પતિ ગયાથી સંસાર ગયો, મોહ ગયો, માયા ગઈ, વિલાસ ગયો ને એમ વાસના વૃત્તિ ગઈ, એમ જ્યારે હતું, ત્યારે વિધવા પોતેજ મોહરૂપી

શલ્યગારોને ત્યાગ કરતી; કે જેથી ન એને ચંચળતા આવે, કે ન કોઇ અન્યને એના પર મોહદષ્ટિ કરવાનું મન થાય; આજે એને ઠેકાણે પરાણે, વિધવાની ઇચ્છા ન હોય ત્હોયે, એ વિધવા રહેવાજ ન માગતી હોય છતાં રહેવાની ફરજ પડે એમ, એના કેશ, આદી શરીર શલ્યગારોને બળબળીથી બિતારી લેવાની પ્રથા પડી છે. એ માત્ર પૂર્વકાળનું ભાવહિણું ચિત્ર છે. એમ કરવાથી કાંઇ અર્થ સરતો નથી. મનથી સંસાર છૂટયો નથી, મનથી વિલાસ અળગો નથી થયો, મોહમાં બેસી વાસનાને વૈભવોનાં સ્વપ્નાં ધડતી હોય, અતૃપ્તિને અજ્ઞાનતામાં બિભી હોય, ત્યાં એ બળબળીના સોદાનો કંઈ અર્થ છે ખરો ? કેશ ઉતાર્યા એથી સંસાર ભાવ ઉતરી જાય ખરો ? જ્યાં સુધી એ મોહના મારણ નથી ત્યાં સુધી આપણી એ પ્રણાલીઓ નિર્જીવ છે. વિધવા, જેનાં લગ્ન માત્ર માતૃપિતાનાં મતે થયાં છે, જેને પતિ એ જગતના પુરુષમાંનો ગમે તે એક, એવી ભાવના બિભી હોય છે. ત્યાં એ પતિ જતાં સંસાર ગયો એ બિચ્છ ભાવના આવે ખરી ? એવી વિધવા આપણા સમાજના ડરથી, ને હવે એનું જીવન સમાજમાં હતું, એથી એ કાળું બનશે, હવે એને દુનિયામાં ક્યાંય સ્થાન નહિ મળે, સંસારના બેપભોગોમાં સમાજ એને અંતરાય નાખશે ! એની આશાઓ અધુરી રહી, વિલાસને વાસના હવે કેમ છીપશે ? હવે એનો આધાર કોણ ? એવી એવી સ્વાર્થ ભાવનાઓનાં એ આંસુનાં રેડે છે : પણ એ અતૃપ્તિના આંસુ છે. એટલે તો બિચ્છી એવી વિધવાઓ સમાજને એમ કરી શાપ આપે છે ! આવી ભાવનાઓ આજે પ્રવર્તે છે એનાં કારણ ઘણાં છે. એક તો એ બિચારી કાંતો બાળવિધવા હોય છે; બાળલગ્નના પરિણામે એ તનથી ને મનથી તો અર્ધમૂઝ બનેલી હોય છે; એટલે એના અજ્ઞાને એનું ભાવી જીવન એને કાળસમું ભાસે એમાં નવાઈ નથી. એને મન હવે આ જગતમાં અંધારું જ દેખાય ! એ માનસે તે બિચારી આ આપત્તિને પોતાના જીવનની છેલ્લી દુર્દશા

માને છે. એને પોતાની અનેક વિધવા બહેનોનાં જીવન આંખ આગળ આવે છે. મારીમારી ફરતી નજરે આવે છે; વિધવા જીવન જીવતી આદર્શને સંભાળી રાખે તોયે એ દિકુળ બિનજાણી સ્ત્રીને એના એ તપ માટેનાં મૂલ ધિક્કારરૂપે મળે! એ સર્વનો ખાલ આવતાં આપણા સમાજની નવી વિધવા એ સર્વ તરફ પોતાનાં આંસુથી સમાજના આદર્શોને યે શાપ આપે છે. આપણી બહિર્મુખ થયેલી, જગતના કલંકરૂપ ગણાતી વિધવા, આપણા મેણાંદુંણાં સહેતી વિધવાનાં તપને પણ જ્યારે આપણે ધિક્કાર ભરી આંખે જોઈએ, ત્યારે એ જ વિધવાઓ દ્વારા પ્રભુ આપણા એ આદર્શોનો વિનાશ કરાવે તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. એ નિરાધારનું જગત આધાર ન બને! એનું પેટ પણ પુરાય નહિ! એવી યે વ્યવસ્થા આપણે ત્યાં સેંકડે ૫૦ ટકા નથી થતી. એના પતિની માલમિલકતના અધિકારીઓ એને રખડતી કરે છે. એવું વર્તન રાખનાર પણ જો પુછીએ તો તરત જવાબ બાળે કે ‘એણે વિધવા રહેવું જ જોઈએ. ભાગ્ય એનાં, એમાં અમે શું કરીએ?’

આવા ઉત્તરો ઘણા જ સસ્તા થઈ પડ્યા છે. અરે! હિન્દુ સમાજ ત્યારે આદર્શને સાચવનાર, પુણ્યાત્માનો આટલો ધિક્કાર! પ્રભુ એ ન સહન કરે. એના પુણ્યે જીવન્ત રહેવાની, વિગ્ન બનવાની સમાજની આશા વિચ્છિન્ન થઈ ઊલટી ભરમીભૂત કરવા તૈયાર થાય તો એમાં ન્યાય છે એ કમુલ કરવું જોઈએ. હરણ કરેલી સ્ત્રીને રખડાવનાર મહા પ્રતાપી ભિખ્મ જેવાને એ જ સ્ત્રીએ મહાભારતમાં બીજે જન્મે હણ્યા છે. એમ તહમે ને પુણ્ય આપનાર વિધવાને ધિક્કારવાના પાપના બદલા એ જ સ્ત્રીઓ દ્વારા મળે એ સ્વાભાવિક છે; અને આપણે જોઈએ છીએ; આપણે એ અનુભવીએ છીએ કે હમણાં વિધવાને એનું વૈધવ્ય સચવાવા જતાં અનેક અનિષ્ટો થાય છે. કારણ આપણે સાચવવાની કે સચવાય એવી કોઈ યોગ્ય રીત હાથ ધરતાં નથી. માત્ર આદર્શના પલટાયેલા

પ્રજ્ઞાલીકાર્ષના નામનું રમરણ કરવાથી આદર્શ નહિ સચવાય. વિધવાને જ્યાંસુધી સમાજનું એક અંગ નહિ માનવામાં આવે, જ્યાંસુધી એના હક્ક અધિકારની સરળતા નહિ કરી આપવામાં આવે, જ્યાંસુધી એના તરફની ધૃણા ઓછી નહિ થાય ત્યાંસુધી વિધવા એ સમાજને ઊલટી ભયંકર લાગશે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણાં સાચવ્યાં સચવાતાં નથી. વિધવા વૈધવ્ય પાળશે કે નહિ એની દરકાર કે વિચાર સુદ્ધાં કર્યા સિવાય આપણે માની બેસીએ કે એણે એમ રહેવું જ જોઈએ. એ વિચિત્ર નથી ?

આજ એ વિધવાઓમાંની અનેક ગુપ્ત રીતે વ્યભિચાર કરી, ગર્ભપાત કરવા સુધીનાં પાપકર્મ કરવા તૈયાર હોય છે; એ આપણી ગંભીર બૂલનો ચોગ્ય જવાબ છે. આજે ઠર ઠર ક્યાંક કાંટાની વાડોમાંથી કે ક્યાંક ગટરમાંથી તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાં, સમાજની શરમરૂપ બાળકો મળી આવે છે. એને માટે એ મૂકી જનારને આપણે ત્યાં અનેક ગાળો અપાય છે. એના કઠોર હૃદય, માટે, એના ભયંકર ગુન્હા માટે અનેક શરમો ઊચ્ચારવામાં આવે છે; પણ જેના ડરથી, એ વિધવા રહે, કહો કે એને રહેવું પડે, ગુપ્તાચરણથી વ્યભિચાર કરે અને જેના ભયે ગર્ભપાત કરવાની ફરજ પડે, અગર બાળકને ખાનગી રીતે જન્મ આપી એને નિષ્કુર થઈ છોડી દેવું પડે, એ સમાજ ને એનો ડર, એ સમાજ ને એની શરમ માટે શા શા શાપ ન અપાય ! કાયદો પણ ગુન્હો કરનાર કરતાં ગુન્હો કરાવનારને ઓછું ભયંકર નથી ગણતો; તો એવી જ ભયંકરતા આપણા સમાજની નથી એમ કોણ કહી શકે ? કેટલીક વખત આવી બાળવિધવાઓને આ અનિષ્ટ પ્રસંગોના ભોગ બનવું પડે છે, એ સર્વ સામે સગાંસગંધી પણ આંખ આડા કાન કરી, ગુન્હાને જાહેરમાં ન આવવા દેવા માટે એવી વિધવાને મદદ પણ કરે છે ! ને કરવી એ પડે છે. આ અનૈચ્છિક અવજોગો, ન વિધવાને પસંદ હોય કે ન સમાજને ગમતા હોય, તો પણ આ દુરાચારને

નિભાવી લેવામાં લોકજાળનો ભૂકો નથી થઇ જતો એ જ એક લક્ષ્ય, કારણસુત બને છે.

જ્યારે આવી ખરાબ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે, ત્યારે એના માટે કંઈક ઊપાયો હાથ ધરવા એજ શ્રેયસ્કર હોય. નથી વિધવાગૃહોની યોજના થતી, કે નથી વિધવાઓને માટે યોગ્ય એવા પ્રબંધ થતા; કે જ્યાં રહી પોતાની જાંઘડીનો કાંઈક સારો રસ્તો એ લઇ શકે, નથી સ્ત્રીને કોઈ રીતે મિલકતનો વારસાહક્ક કે નથી કોઈ રીતે ભરણપોષણ ને નિર્વાહનાં સાધનો પુરાં પાડવામાં આવતાં, એટલે એને જીવનભર પરાધિનતામાં રહી, રક્ષકોના જીવન સહેવા પડે છે. એ દશા તો અનેક કુટુંબોમાં આજેય પ્રવર્તે છે. એટલે ઊપર લખ્યા ગુન્હા કરવાની એને પટામણીમાં ફસાવું પડે છે. એકતો અજ્ઞાન ને બીજું અતૃપ્તિ, એમ બે રાક્ષસીઓનો માર સહન કરતી વિધવા ઘણી વખત તો નહાસી જાય છે; કોઈ હલકા પુરુષ કે સ્ત્રીના પંજામાં સપડાય છે, ને આખરે જીવન ધૂળધાણી થાય છે. ઘણી વખત એ પણ ફરિયાદ થાય છે કે વ્યભિચારી એવા કેટલાંક સગાં સંબંધીઓમાંના પુરૂષવર્ગમાંથી કોઈ એના પર કુદૃષ્ટિ કરે છે, ને એને રાજી રાખવાથી દરેક રીતે પોતાને રાહત મળશે, એ ક્ષુદ્રલોભ ને લાલચે એ વિધવાએ એની ધન્યજાને વશ થવું પડે છે, એટલે એને જે વિધવાજીવન જીવવા પ્રેરે છે, ને જે એના રક્ષક હોય છે, તેજ એના લક્ષક બને છે. આથી બીજું તે કયું કાળું કલંક સમાજને શિરે હોય ? ખરેખર ચાલતા ભયંકર સડાને વશ રહેવું વિનાશક છે. વિધવાને આવી કુદૃષ્ટિનો ભોગ બનાવનાર, પોતાનું અગર પારકું કોઈ એનું પાછળથી સગું થતું નથી. પોતાના ગુન્હા જાહેર કરવા કોઈ હિમ્મત નથી ધરતું, ને પરિણામે એને ગર્ભપાતજ કરવો પડે છે, ને બાળહત્યાની હદ રહેતી નથી.

આ હકીકતને પુષ્ટી આપે એવો એક દાખલો મહેં સાંભળ્યો હતો કે: એક બાળવિધવા જે-માતૃપિતાની ગરીબીને લીધે, એની

જાતિમાં ચાલતા ઊચ્ચકુળમાં કન્યા આપવાના રિવાજે, એક વૃદ્ધ જે જીવનની સંધ્યાએ આથમતો દેખાતો હતો, તેવા પુરૂષ સાથે લગ્ન થયાં હતાં, તે વિધવા થતાં ગુમાચાર કરવા લાગી. પોતાના પાડોશીના પંજામાં સપડાઈ, ને એ પાપાચરણના ખદલામાં એને ગર્ભ રહ્યો, એક હોરપીટાલમાંથી પ્રસુતિ પછી તે પાછી ફરી. અનેક વિટંબણા ને દુઃખ શરમને એ વિધવા સહન કરી છૂટી હતી; પણ પોતાના વૈધવ્યને કલંકિત કરનાર પુરૂષ તો પોતાની આખર આણી શુદ્ધ રાખી શક્યો હતો. એ પેલી વિધવાને ખૂબ લાગી આવ્યું; પ્રસુતી માટેની આફતોનો તો હિસાબ એણે ન કર્યો, પણ પોતાને એને લીધે વહોરવા પડેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા, એને પેલા પાસે પૈસાની માગણી કરવી પડી. પુરૂષ આપે ખરો? એની માગણીને ડોકરે મરાતી બેઈ, વિધવાએ એના આશકના ઘરમાંથી ચોરી કરી. ચોરી પકડાઈ ને ગરીબ વિધવાને ઇન્સાફી કોર્ટે ચોરીના ગુન્હા માટે શિક્ષા કીધી. આવા દાખલા અનેક સંભળાય છે. કદાચ એમાં સત્ય એાછું હોય ને વાસ્તવિક રીતે ઉપરનો દાખલો ખોટો હોય તો યે એવા ગુન્હા કરવાને વિધવા પ્રેરાય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. એ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

ઘણી વિધવાઓ આખરે કંટાળી છેક છેલ્લે પાટલે પણ જમ બેસે છે; અને ઊતરતી ઊતરતી વેશ્યાવૃત્તિ ધારણ કરે છે. જેના દાખલા ઘણા મળી આવે છે. સમાજ ન્યાહાં આવી કલંકી વલણ છોડવા તૈયાર નથી; ત્યાં લયંકરતાઓ વધતી ચાલે એમાં શંકા નથી. એ સૌ લક્ષ્યમાં લઈ બાળહત્યા અટકાવવાની ખાતર સરકારી કાયદાનાં પગલાં લેવાય છે; તો પણ છાનાં કામ એ છેક સુધી છાનાં રહેવા પામે છે; એટલે આપણને કેટલાંક બાળહત્યાપ્રતિબંધક ગૃહોની જરૂર જણાતાં કેટલાંક શાળાઓએ તે તરફ લક્ષ્ય દોડાવી પંઢરપુર, કાશી વિગેરે યાત્રાનાં ડેકાણાંમાં એવાં ગૃહ સ્થાપ્યાં છે. તેના લીધે આજ હજારો બાળકો જીવવા પામ્યાં છે; એ ગૃહોમાં જન્મ આપી વિધવાઓ

પાછી પલાયન થાય છે; ને બીજો ગુન્હો વધારવાની ભોગ બને છે, એમ પરંપરા ચાલતી રહે છે. પણ જો એ પાપ પ્રગટ થાય છે; તો એ વિધવાના કોઈ સગાં કે એની સાથે બદ્ધાનત કરનાર પાશવી વૃત્તિનો પુરૂષ સહાય કરવા કે પોતાને ત્યાં એને રાખવા તૈયાર નથી હોતો. ઘણાં યાત્રાનાં ધામો આજે એવાં ગૃહો ધરાવે છે. કારણ યાત્રાને જ્ઞાને હિન્દુવિધવાઓ ત્યાં જઈ કલંક ઊતારી શકે છે. અમેરિકાના છુટાછેડાની કોર્ટો જોઈ હસનારાઓને આપણાં આ વિધવાગૃહોનું કલંક કેમ સહન થઈ શકે છે! એ સમજાવું નથી. આપણી અજ્ઞાનતાના પરિણામે અજ્ઞાન વિધવાઓ આવાં ગૃહોમાં પણ જવા રાજી નથી હોતી; એ તો ગર્ભપાત કે જન્મેલા બાળકને ફેંકી દેવાનું ધોર આચરણ જ કરી બેસે છે. એટલે આ વસ્તુસ્થિતિ ઘણીજ ગંભીરતાથી વિચારી આપણે ચેતી ચાલવું જોઈએ છે. આથી તો જો એવા વિધવાગૃહો કલાહી તેમને ઉદ્યોગહુન્નર ને શિક્ષણ આપી કેળવવાની અગમચેતી રાખવી જોઈએ છે. માત્ર ધરમાં સારી પેઠે રાખવાથી કે એના પર ચોક્કસ મુકવાથી, એમનો ઉદ્દેશ સફળ નહિ જ થાય એ સ્પષ્ટ છે. એને જ્ઞાન આપી સમજણ કરી યોગ્ય રસ્તે એની મેળે વળે, એવી કેળવણી આપવી ઘટે છે; એ સૌથી પહેલું તો જેના વડે આપણે ત્યાં વિધવાઓની સંખ્યા વધી છે-જેથી ઊગતી અવસ્થામાં જ બાળવિધવા બને છે-એ બાળવ્રતની અટકાયત કરવી ખાસ જરૂરી દ્રવ્ય છે. એ તરફનું દુર્લભ્ય એ ઉપરના સર્વ ગુન્હાઓને વધારનાર છે; એને સુધારી લેવું ને દરેક જ્ઞાતિઓની પ્રથમ દ્રવ્ય છે. જે જ્ઞાતિમાં રાંડેલીને વિધવા જ રાખવાનો રિવાજ છે. તે દરેક જ્ઞાતિ જો આ રસ્તો નહિ લે, તો એનો પિનાશ એ વિધવાઓના પાપેજ થાય એ સંભવે છે.

આ સર્વ રીતે જો પ્રત્યંધ કરવામાં નિષ્ફળ થવાય તો, આજના વખતમાં જ્યાં વાસના, વિલાસ ને વૈભવોને, બિપ્લોગોના વાતાવરણથી આપણે ઘેરાયલાં છીએ. ત્યાં વિરક્તભાવ એ અસંભવિત

વાત છે; એથી વિધવા મોહ દિશામાં વળે જ એ સ્વભાવતઃ અનિવાર્ય છે. એ પાપમાંથી બચવાના ઊપાયો નહિ લેવાતા હોય તો ચોકીપેરા ઊઠાવી, બંધન છોડી નાખી, શરમને વહેતી કરી આદર્શને સાચવવાની હિંમત ના હોવાના કારણે, એને જતાં કરી ફરજ્યાત વૈધવ્ય પળાવવાના પ્રયાસને સમાજ ભલે છોડી દે ! એમાંનું કાંઈ ન કરવા ઇચ્છનાર સમાજ ! પાપને છાનાં રાખવાના ત્હારાં પાપ વધુ ન બને એ સંભાળવા, દુરાચાર અટકાવવા, બાળહત્યાઓ રોકવા જેવા વિધવાઓની લાગણીને ઉચ્છેદવાના ત્હારા ધમપછાડા બંધ રાખ ! જેને એ ઉત્તમ આદર્શ સાચવવા હોય એને કાંઈ ના નથી કહેતું. પોતાની પવિત્ર જીંદગીને અભડાવવાને, ક્ષુદ્ર લાગણીઓને વશ ન થવા ચાહનાર, એ રસ્તે નહિ વળે. ત્હારે જેનાથી પુનર્લગ્ન કર્યા સિવાય પાપ બંધ નહિ થાય, જેની તરસ ને ભુખ મટયાં નથી, તેને એમના સરળ રસ્તે જવા દેવાં જોઈએ. એમાં અંતરાય નાખવો એ ઉપરકલ્પા અનાચારની વૃદ્ધિ સમાન છે. માટે એવી છૂટ આપવી જરૂરી છે, કે જેને પુનર્લગ્ન કરવું હોય તે ભલે કરે, સમાજ પોતાની વૃણા એ તરફની ઓછી કરે તો કેષક ગુન્હાઓ ઓછા થાય એમ લાગે છે,

“ સ્નેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી;

દેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમું પુણ્ય નથી.”

કારણ જેને રગેરગે સ્નેહભર્યા છે એવી સ્વર્ગસ્થ પતિની પ્રિયતમા પુનર્લગ્ન કરે એ ઘોર પાપ છે. પણ જેનું લગ્ન માત્ર દેહસંબંધ પુરતું હતું, જેને વાસના ને વિલાસના જ વાયદા હતા, તે અણુપૂર્યા રહે તો એની લાગતીફરતી વૃત્તિઓ, જો પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો પુનર્લગ્ન કરી વધુ પાપ કરતાં બચે, એટલે એના માટે તો એ પુણ્ય જ છે.

આપણે જો વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે, કે આ વિધવા-વિવાહનું પ્રકરણ આજે સમાજમાં સારી પેઠે ઉપસ્થિત થયું છે; આનું મૂળ કારણ આપણી અસંખ્ય બાળવિધવાઓ છે આ જગતમાં જોને, પોતે સ્ત્રી છે કે પુરૂષ એના ભેદના કારણેય માલમ નથી; જે પોતાનો જાતિ ભેદ આવી રીતે નથી જાણી શકતી; એવી એમની અજ્ઞાન અવસ્થામાં બાળલગ્ન એક મૂખ્ય કારણ છે; અને બીજું કારણ આપણું વૃદ્ધલગ્ન, કાંતો કન્યા વિક્રયના કારણે, કાંતો વરવિક્રયના સમયે, વૃદ્ધલગ્ન યોગ્ય છે. એટલે બાલિકાને એવા મૃત્યુના આરે ખેંચી સ્વર્ગની સરિતામાં અંજલિ ભરનારા, અણસમજી બુદ્ધાઓ, પોતાની શ્રીમંતાઇનો દુરુપયોગ કરી, અગર આ સૃષ્ટિના પહેલા સવારે, એના પૂર્વજોએ કંઈક ઉચ્ચ પદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હશે, એના જોરે કુળવાન બનેલો એ મતિહીણ મિથ્યાભિમાની વૃદ્ધ એક નાનકડી છોકરી સાથે લગ્ન કરે છે; ને એનાથી શરમાતો નથી ! આથી યે વધુ નિષ્ફૂરતા, ને નીચતા તો એ કન્યાનાં માતપિતાની છે કે જે પોતાના પાપી પેટના માટે, કે ઉચ્ચકુળની આબરૂને ખાતર પોતે જોનાં દીકરા દીકરી થવા લાયક છે; એવા વૃદ્ધ કુળવાનને પોતાની બહાલી પુત્રી આપી દે છે ! અને એમાં મોટાઈ માને છે. ઘણી વખત એવા ઉચ્ચ કુળવાનોમાં કન્યા દેવાની પોતાની જ્ઞાતિની પ્રથાને લીધે, બીજાનાં ધિક્કારપાત્ર ન બનવું પડે, એ માટે પોતે ન ઇચ્છે તો પણ, કાં તો જ્ઞાતિને કુટુંબની આબરૂને પેટીમાં પુરી રાખવા માટે જ આવાં લગ્નો યોગ્ય છે. કુળવાનોને આનું કારણ પુછતાં ચોકખો જવાબ મળે છે, શું કરીએ દીકરીનું કુંવારાપણું ઊતારવા આમ કરવું પડે છે; પછી ભલેને ઘેર આવે, અમો સાચવી શું ! આવા અધમ માનસે કન્યાનો રંડાપો એના લગ્ન પહેલાં જ નક્કી થઈ ગયો હોય છે; ને કન્યા પણ જો સમજી હોય તો આંસુની અંજલિયો ભરીભરી એ કુળવાનોનો વિનાશ કરવા છાંટતી માયરામાં ખેંસે છે. એ દશ્ય ન જોયું હોય

તો જોઇ આવો ! ને પછી ન્યાયદષ્ટિથી વિચાર કરો. પોતાના પુત્રને કોઇ વૃદ્ધ સાથે પરણાવવાની જો તેવા માતાપિતાને સલાહ આપીએ તો ? એ કુંવારો દોષ ઊતારશે કે ? ‘ના’ કારણ જોના આદર્શના અનર્થ થવા બેઠા છે, એવા આપણા સમાજની એમાં લુખ્ખી સ્તેહ વગરની સ્વાર્થ બુદ્ધિ છે, પોતાની કુખને વધાવી છે, પોતાનું આંગણું ઊઘાડું રાખવું છે, ને ઊગ્મવવું છે. વળી જોઇએ એટલી સગવડને સુખનાં સાધનો છોકરાને અપાય, કારણ એનાથી વંશવૃદ્ધિ છે. છોકરી કંઇ માતાપિતાના સ્વાર્થ માટે જન્મી છુટે છે, એ કેને જન્મ કહેવો ? આવા માનસમાંથી જે દોષોના ઊદ્ભવ થાય છે તે આપણી વિધવાઓનાં દુઃખી જીવનની અનેક આંતીધુટી છે.

ઘણી વખત એકાદ સુખી શ્રીમંત વૃદ્ધને કન્યાના માળાપના નીચ વિચારથી પણ કન્યા મળી જાય છે, કે જો એ રાંડશે તો એની બધી મિલકતનાં પોતે કારભાર કરશે; અગર તો ‘છોકરી એસને ખાશે તો ખરી ?’ એને પછી શું જોઇએ ? આ એક પછી એક જે ઉદાહરણો અપાય છે તે ઉત્તરોત્તર અધમતાનાં પામરતા ને અજ્ઞાનતાનાં છે. હિન્દુ સમાજના આદર્શવાદીઓ આ સડો નથી જોતા, ગુન્હાઓની ભયંકરતાનાં પોતે કારણ હોવા છતાં માત્ર એવાં પાપો વધારવા ખાતરજ જાણે આદર્શની વાતો કરતા હોય એ મ કોઇ પણ કહી શકે ! આવા અજ્ઞાનથી કન્યાઓનો ધાણુ વળે છે. ને એથી કોઇ પણ દેશ કરતાં આપણે ત્યાં, વિધવાઓ વિશેષ છે; ને કોઇ પણ પ્રજા કરતાં હિન્દુ પ્રજામાં ખાળ-વિધવાઓ વધુ છે. વખતે એમ પણ જો કોઇ કહે કે હિન્દુ જેવી ખાળવિધવાઓ તો અન્ય દેશે એકેકે નથી તો ખનવા જોગ છે; એવી ઘોડીયામાં હિંચતી વિધવા બનેલીઓ ખીજે ઠેકાણે ક્યાં મળે ? ચાર છ વર્ષની રમકડાં બેસતી પુત્રીઓ, નવસ્ત્રી ફરતી દીકરીઓ પરણીને રાંડી બેઠી હોય; અને એમાં એમનાં પાપ ગણી સમાજને ભારરૂપ મનાતી એવી વિધવાઓ ખીજે તે ક્યાં મળે ? એ એક સુત્ર છે

કે “ અજ્ઞાનપણે આદર્શ અપચ્ચા રૂપ બને છે.” આદર્શોના નામે જ આજ હિન્દુ સમાજને વિનાશની મહાવ્યાધી લાગુ પડી છે. જેને સાચવવા જતાં ધર્મચરણ માન્યું, એ અજ્ઞાનપણે પાપમૂર્તિ બન્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી બહાર આવવાનો, ને બચવાનો ઉપાય જો ન થાય તો વિનાશ વધી પડે એમાં જરી એ નવાઇ નથી.

બાળાઓ જેઓની ઇચ્છા ન હોય, તેવીઓને ફરજિયાત વિધવા-પણું પાળવાની કશીએ જરૂર નથી; વિધવા રહેવું કે પુનર્લગ્ન કરવું એનો નિર્ણય એવી વિધવા જ કરે. એના વિચારો પર એ વસ્તુ છોડવી: ને સમાજે એ પુનર્લગ્ન તરફ જરીએ ઘૂંટણ ન રાખવી. આમ કરવાથી જે પાપચરણો આજે જેના કારણે થાય છે; તે બંધ થવા દરેક સંભવ છે. દુરાચારના અટકાવનો આ ઉપાય કદાચ કોઇને વિધવાનો આદર્શ—ઉચ્છેદક લાગે, તો તેણે સમજી લેવું કે ગુપ્તાચારો-માંના પાપથી બચવાનો એ ઉપાય હાથ નહિ ધરીએ, તો જે આદર્શના ઊચ્છેદની વાત કરીએ છીએ, તે નજીકમાં જ બિનો છે; વિનાશનો શ્વનિ એ ફરજિયાત વિધવાજીવનમાંથી જ નીકળતો સંભળાય છે. એથી ઊગરવા આ ઉપાય લેવો પડે છે. એકનું અમૃત તે બીજનું ઝેર છે. સંસારના ઉપભોગો પછી જેને એ ભાર ઊતારવાની ઇચ્છા જાગી છે; જેને પોતાનો પ્રિયતમ એ એકજ પતિ તરીકે આ જીવને હતો, એવી સ્ત્રીને વિધવા-જીવન એ સરળ છે. જ્યારે બાળવિધવાઓ અને એમનાંમાંના આજે જે દોષો જાહેર થાય છે, તે પોકારીને કહે છે કે ફરજિયાત વૈધવ્ય એ એમને માટે ગુનહો કરાવવાનું એક સાધન છે.

આપણી બાળવિધવાઓને શણગાર રહિત કરનારાં માતૃપિતા કે વડીલોમાં પહેલાંની પેઢે આજે એ વિધવાઓનાં દુઃખભાગી બનવા ખાતર, અને એનામાં પોતાના ચારિત્ર્યની છાપ પડવા અર્થે ભોગ, ઉપભોગો તથા દેવાનો સ્વભાવ રહ્યો નથી: પોતાના ઘરમાં

એવી બાળવિધવાને તપ કરાવનાર, ને વિરક્તિની વાંછના રાખનાર માતપિતા કે વડીલો આજે દરેક ઊપભોગને વળગી રહે છે. એમને અનેક રંગોમાં રાચતાં જોઇ, બાળવિધવા પોતાના ભાગ્યને દોષ દેતી ને વૃત્તિને ચલીત કરતી રહે છે. પરિણામે અનિષ્ટ ઊતરે એ કુદરતી છે. માટે વિધવાના વૈધવ્યના બચાવ ખાતર એના શિયળને ખાતર, એની ચિત્ત સ્થિરતા ખાતર, એના જેવાં વિરક્ત અનવાની ફરજ વડીલોએ ઊપાડી લેવી જોઇએ. એવા એક વિદ્વાન સંજ્ઞાનની વાત મ્હેં સાંભળી છે, કે જેની જ્ઞાતિમાં વિધવાને પુનર્લગ્નની છૂટ નથી; એની ન્હાની બહેન વિધવા છે; એ ભાઈ કુંવારો છે; એને પરણવા માટે એનાં સગાંવહાલાંએ અનેક સમજણો આપી; અનેક પ્રલોભનો આપ્યાં, પણ એ ભાઈએ તો નિશ્ચય કીધો છે, કે પોતાની બહેનને વૈધવ્ય પગાવવાને ખાતર પોતે પણ વિરક્ત જીવન રાખવું. પોતે સંસારમાં મ્હાત્રે, ને પોતાની નાની બહેન ઘરમાં વૈધવ્ય પાળે, એ પ્રતિયોગ છે. જો પોતાની બહેનને પુનર્લગ્નની છૂટ આપવામાં આવે તો એ ભાઈ પણ લગ્ન કરવા વિચાર રાખે; પણ હિન્દુસમાજ એવી છૂટ આપવા ક્યાં તૈયાર છે ? આજે એ ભાઈ-બહેન સાધુજીવન વ્યતિત કરે છે. ધન્ય છે એ ભાઈને કે બહેનની ખાતર આવાં તપ આદર્શો છે.

ઘણી વખત એવા બનાવો બની જાય છે, કે એકની એક ભૂલ તે સુધારવાના તાનમાં બીજીવાર થાય છે. દાખલા તરીકે એક બાળા વિધવા બની, લગ્નએ બાળકજ છે, એને પુનર્લગ્નની છૂટ આપવા તૈયાર થઇએ; અને બે તેટલી ઊતાવળે એનાં તેવાં લગ્ન કરી પણ નાખીએ. આવી ભૂલો બનવા સંભવ છે. આ બમણો ગુન્હો છે, એકતો એ બાળકને પરણાવીને, રંગપો આવતાં એની એજ અજ્ઞાન અવસ્થામાં એનું પુનર્લગ્ન કીધું, એટલે ક્યું તેથી લગ્ન નહિ પણ ભુંડું એજ અર્થ નીકળે એવી ધુનથી ખાસ ચેતવું જોઇએ. જો આપણે એને યોગ્ય ઉમ્મરની થવા દઇએ તો તે પોતેજ પોતાના જીવનનો નિર્ણય કરીને પુનર્લગ્ન કરવું કે કેમ એ એની ઇચ્છા ઉપર રહેશે.

વિધવાઓનું જીવન માત્ર મૃત્યુ-ઘડીની વાટ જોતું વ્યતિત થાય એવી પરિસ્થિતિ આપણે ત્યાં છે. અને એમની આજીવિકાને પ્રબંધ માત્ર કરી બેસી રહેવાથી સમાજને લાભ હોય એમ મનાતું નથી. જેને વૈધવ્ય પાળવાની ઇચ્છા હોય; એવીઓ પોતાના એ એ જા વ્યવહાર ભારથી સમાજને દેશની સેવાઓનાં અનેક કાર્યો માથે ઉપાડી શકે છે. જે વૈધવ્યના પ્રભુ સંકેતને સમજી શકવાની શક્તિ હોય, તો વિધવા એવી રીતે મદદરૂપ બની શકે છે. આવી વિધવાઓને માટે સમાજે પોતાના હિતને ખાતર સરળતા કરી આપવી ઘટે છે. મારી જાણમાં એવી અનેક વિધવાઓ છે, કે જે રંડાતાં તદ્દન નિરક્ષર હતી, તેમને સગવડ ને સાધન મળતાં સુશિક્ષિત બની છે. ને જે એના સંસારી જીવનમાં અજ્ઞાન ગણાતી, તે પોતાની આજીવિકા માટે ને સાથે સાથે સમાજ, ને દેશનાં કાર્યોમાં સેવિકાઓ તરીકે સારો ફાળો આપી શકી છે. માટે વિધવાની, એટલે નકામી જીંદગી: એમ અર્થ ન લેતાં એને રસ્તે ચઢાવવાની ખાતર ખાસ આવશ્યકતા છે; અને એની પણ મને ખાત્રી છે, કે તદ્દન અજ્ઞાન એવી વિધવાઓ જે ગુમાચાર દ્વારા ખાળહત્યા કે આત્મહત્યાના ગુન્હાઓ કરે છે; તેવા ગુન્હા આવી સુશિક્ષિત વિધવાઓ નથી કરતી. ને ક્યાંક એવા ઉદાહરણો હોય તો એથી સામાન્ય પણે નહિ જેવાજ ગણાય, કારણ એ પોતાના શિક્ષણથી, કેળવણીથી ને હુન્નર ઊદ્યોગના પ્રતાપે પોતાના પગપર ઉભી રહી શકી છે; ને સંસ્કારિતાની ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આવેથી એ કોઈની ભોગ પણ બનવાને ઓછો ડર રહે છે.

જેની ઉમ્મર થઈ છે, જેણે લગભગ સંસારી જીવનનાં સુખ દુઃખ જોયાં છે, એવી વિધવા જે પુનર્જન કરવા ચાહે તો એને હું તો યોગ્ય ન ગણું; જેને પેટે પ્રજા છે, એવી વિધવા માટે તો એ રસ્તો કોઈ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી; એમ થવાથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે એને પોતાનાં સંતાન, વ્યવહાર ને સગાંસગંધી

કોઈ માટે લાગણી કે દરકાર નથી. માત્ર વિલાસ, વાસનાને ઉપભોગીની એ ભૂખી એવું પગલું લેવા દોડી જાય છે. પવિત્ર એવી ધણી વિધવાઓએ નાની ઉંમરમાં રંડાયાં છતાં માત્ર એક પુત્ર કે પુત્રી ઉપર પ્રાણ પાથરી પોતાનો વ્યવહાર એ સંતાન ને સંસારનો સર્વ સાર સમજી, પોતાની ગરીબીમાં પણ દલણાં ને ખાંડણાંની મજુરી કરી, એ સંતાનોને દેશના અમોલા ધન તરીકે મૂક્યાં છે. એનાં એ તપ, ને એના એ વિરક્તપણા માટે ખરે ધન્યવાદ ઘટે છે. મુસલમાન ને પારસી જેવી કેમોમાંથી પણ આવી પ્રતિધારી વિધવાઓ મળી આવે છે, કે જે કેમોમાં વિધવા-લગ્નની છૂટ છે. આવી સ્થિતિમાં જીવન પસાર કરતી અશિક્ષિત હોય એવી વિધવાઓને માટે જીવન નિર્વાહનું કોઈ અભય સ્થાન હોય કે સ્વતંત્ર ધંધો હુન્નર હોય એ ઇચ્છાયોગ્ય છે. જુનો વખત યાદ કરીએ તો સ્ત્રીમજ્જા શકાય છે, કે આપણી વૃદ્ધાઓ અને વિધવાઓ ૩ કાંતતી-રેંટીઓ એ એમને માટે સરળ તેટલોજ નિર્દોષને જરૂરી હતો. એનાથી એમને સાંઝ પડતાં રહેજે ચાર-છ આના મળી રહેતા. ને આમ એ સ્ત્રીઓ માટે આશીર્વાદ રૂપ હતો. આપણાં એટલાં સદભાગ્ય છે કે પરાપૂર્વથી તે આજ સુધી આપણી જરૂરીઆતો ઓછામાં ઓછી હોય છે; ને જગતની સુધરેલી ગણાતી પ્રજાઓ કરતાં ભારતવર્ષની કમાણી ધણીજ ઓછી છે, છતાં યે એ પ્રજા આજ જીવી શકી છે; ને લવિષ્યમાં ઉજળી આગાહી આપતી ઊભી છે. એવો જ્યાં ઓછી જરૂરીઆતવળે સ્વલભ છે; ત્યાં એકાદી વિધવા માટે રેંટીઓ એ આશીર્વાદ વેળો છે, એ સુંજ છે અહિં રેંટીઆને ખાસ સ્થાન છે. કારણ કે વિધવાને એ એ આરામ દેનાર વસ્તુ પૂર્વે હતી. ને એથી પરાધિનતા કે પરાજયે વિધવાને ન રહેવું પડતું.

હિંદુસમાજ વિધવાનો સવાલ ન્યાયબુદ્ધિથી ઉઠેલી, પોતાનું શ્રેય શોધી લે એજ હિતકર છે.

‘ સ્ત્રી અને સેવા ’

‘ જે માણસ એક પણ વિધવાનાં આંસુ લુંછે છે, જે એક પણ બાળાને લગ્નને નામે ઓળખતા પશુચરમાંથી બચાવી લે છે, જે એક પણ અત્યંતની નિરવાર્થ સેવા કરે છે, તે દેશની અને સમાજની શુદ્ધ સેવા કરે છે. સંભવ છે કે મહા ધુરંધર રાજપ્રકારણી યોદ્ધાની લડત ભૂલાઇ જશે ત્યારે આવી ખૂણે ખોચરે થતી સેવા કૃપા આપ્યા જ કરતી હશે. જે સેવાની પાછળ તાળીના અવાજ નથી પણ જેની પાછળ પ્રભુના આશિર્વાદ છે તે સેવા તો ખરી સેવા છે જ. ’

મહાત્મા ગાંધીજી.

સ્ત્રી અને સેવા

સ્રી એ પોતેજ સેવામુર્તિ છે ખરું જોતાં તો સ્ત્રી સમાજની સેવા જાણે અજાણે સાધેજ છે. એ પત્ની, ગૃહિણી ને માતા તરીકે સમાજના મૂખ્ય કાર્યને માથે ઊપાડી લે છે. જે સ્ત્રી પત્ની તરીકે રહી પતિને પ્રેરણા આપી, એની સલાહકાર બની સંસારનું નાવ સહીસલામત ચલાવે છે, જે સ્ત્રી ગૃહિણી તરીકે પોતાના અંગત સ્વાર્થને પુરૂષના સ્વાર્થ સાથે જોડીને સુંદર વ્યવસ્થા શક્તિના પ્રભાવે પતિના દ્રવ્યોપાર્જનને શોભાવે છે, જે સ્ત્રી માતા તરીકે જગતને અમોલ પુરૂષ, ને સ્ત્રીની ભેટ આપે છે. એ પત્ની એ ગૃહિણી, ને એ માતા બનનાર સ્ત્રીમાં કયી શક્તિની ઉણપ છે; એ શોધવું અઘરું છે. જેનો જન્મજ સેવા અર્થે છે, ને જે સેવા અર્થે તો દાનમાં અપાય છે, એવો શાસ્ત્રોનો ગિલ્લેખ છે. એ સ્ત્રીમાં ભલે સત્તા પ્રસારવાની કે લઠાઇઓ લઠવાની શક્તિ નથી એમ ઘડીભર માનીએ, તોપણ સેવા કરવાની શક્તિ, લાગણી, ને કુનેહ જે એનામાં છે તે પુરૂષમાં નથી એ સ્પષ્ટ કહેવું જોઇએ. પુરૂષની પ્રકૃતિ અન્વયે એનામાં કઠોરતા મૂખ્યત્વે છે, એટલે એ પોતાના સ્વાર્થ સારૂ દયા ને માયાને બાજુએ મૂકી શકે છે, પણ સ્ત્રીના તો સ્વભાવથી પર એવી એ કઠોરતા એની આગળ હાર ખાય છે. પોતાના પુત્રોની કતલ કરવા છતાં દ્રૌપદીએ અશ્વસ્થામાને ક્ષમા કરી હતી, એ દયા ભર્યું સ્ત્રીહૃદય ધારે તો શું શું સેવા ન કરી શકે ? આજ પણ દુઃખી, દર્દી, ને ગરીબને જોઇને કંઈક હૃદયી પુરૂષ ઊભો રહે છે; જ્યારે સ્ત્રી હૃદય દ્રવ્યનું કેના અનુભવમાં નથી !

આ સર્વ પુરવાર કરે છે કે જેનામાં દયા, માયા, ને પ્રેમના ગુણો પ્રધાન છે, એની સેવાની લાયકાત માટે તો પ્રશ્નજ નથી.

યુરોપની આદર્શભૂતિ' ભાગિની ફ્લોરેન્સનાઈટેંગલે પોતાનું જીવન આખું દર્દીઓની સેવામાં સમર્પણ કરી, જગતની અનેક સુન્દરીઓને પોતાના પંથે દોરી, આજ સેવાભગીનીઓનું દળ જગત આગળ મૂકતી ગઈ છે. તે લઢાઇના ભયંકર મેદાનોમાં ગોળીઓથી ટપોટપ ભોંય પડતા નિરાધાર સૈનીકોની સેવાસુશ્રુષા કરી, નવી દુનીયા માટે સ્ત્રી સેવાશક્તિનો અજબ દાખલો બેસાડતી ગઈ છે. ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે કે જો ફ્લોરેન્સનાઈટેંગલની એ સેવા કિમિયન લડાઈ વખતે ન મળી હોત, તો બચવા પામેલા તેટલા માનવજીવોમાંથી પાંચ ટકા સ્વર્ગે પહોંચ્યા હોત; ને રક્ત પ્યાસી સત્તાકાંક્ષીઓના નામને સખત કલંકે લાગત. બીજી અનેક લઢાઇઓમાં પુરૂષ તરીકે ગુપ્તવેષે લઢનાર સૈનિક તરીકે સ્ત્રીઓના દાખલા મળે છે, તેમની વીરતાનાં વખાણુ થાય, તોપણુ ફ્લોરેન્સનાઈટેંગલના સેવા કાર્ય આગળ એમની સોમા ભાગ જેટલી પણ કિમ્મત નથી થતી. એજ સ્ત્રી સેવાનાં વિજય આજે પણ દરેક હોસ્પિટાલોમાં નર્સોના દયાળુ કામ માટે કેટલી પ્રસંશા થાય છે, અને એની કેટલી જરૂરિયાત છે તે સમજી, આજે કહી શકીએ છીએ કે, સેવાવૃત્તિના સ્વભાવેજ સ્ત્રીઓ એમાં સફળતાને વિજય મેળવે છે. એ સેવાહૃદયનો જ પ્રભાવ છે. નર્સ તરીકે કામ કરવું એમાં દિલ્લુપદ માનનારની આંખની કચાસ એમાં રહેલું સ્ત્રી સામર્થ ન જોઇ શકે, એ સમજી શકાય છે.

આતો એક વસ્તુની વાત થઈ પણ આપણી સમાજની ગૃહવ્યવસ્થાનો આધાર સ્ત્રી છે. એ ગૃહવ્યવસ્થામાં આજે જો ભંગાણુ પડે તો આપણો સમાજ આજે નષ્ટ થાય, એની કોણ ના કહે? ત્યારે ગૃહિણી તરીકેની સ્ત્રીની સમાજસેવા કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ જોઇ શકાય છે. પુરૂષની દ્રવ્યોપાર્જન શક્તિ ગૃહવ્યવસ્થા વિના આપણે ત્યાંતો લુલી છે, સારી કમાણી કરતા પુરૂષની એકાદી ટુવડ ગૃહિણીનો ઘર સંસાર એ એના કુટુંબની કમનસીબ

કથા છે. એટલે એ રીતે સમાજના અંગ તરીકે રહી સમાજની મુખ્ય સેવા સાધનાર ગૃહીણીરૂપે રહી, સ્ત્રી અજ્ઞ સેવા કરે જાય છે.

માતા તરીકેની સમાજ સેવામાં તો કહેવું જ શું? જેટલું એ સેવામાં એનું અધુરાપણું એટલું સમાજનું પોતાનું અધુરાપણું, એટલી સમાજની નિર્જાતા, ભારતવર્ષના ભડવીરો ને વીરાંગનાઓની ધડનાર માતાઓએ-સમાજ, દેશ અને રાષ્ટ્રની કેટકેટલી સેવા સાધી છે, કેટકેટલા અણીના સમયો સાચવી મહાપુત્રો ને પુત્રીઓની ભેટ કીધી છે! આખું જગત કેટલું એના વડે કૃતકૃત્ય છે, એ વિચાર કરતાં સ્ત્રીની માતા તરીકેની સેવા માટે શું શું કહેવું ને શું શું નહિ, એ સનાતન અણુઙકેલ્યો પ્રશ્ન સૃષ્ટિના છેલ્લા પ્રહર સુધી ઉભો રહેશે.

આમ સમાજને પોતાને જન્મ, પોષણ, ઉછેર, ખજા, પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન, આરામ, ને એ સર્વમાં એકધારી વહેતી દયાભીની સેવા-વૃત્તિનાં દર્શન અખંડ થયા કરશે; પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે જે સ્ત્રીઓની એ વ્યવસ્થાશક્તિ એ સેવાવૃત્તિને વિસ્તૃત બનાવવાનો અનુદૂળ યોગ મળવો જોઈએ, એની ભાવના વિસ્તર્યા બનવી જોઈએ, જે એ યોગ લાગે તો હું માનું છું કે સ્ત્રી સમાજની મુખ્ય વ્યવસ્થા, દેશને રાષ્ટ્રની મહાવ્યવસ્થાને, પોતાના હસ્તકૌશલ્યથી અજ્ઞ રીતે શણગારી શકે, ને અજ્ઞ રીતે સેવી શકે. દયા ને પ્રેમની પારાકાષ્ટાએ પહોંચવાને સ્ત્રીને દરેક અનુદૂળતા મળતી જોઈએ. સ્ત્રીને પોતામાં રહેલી આ શક્તિને સ્ફુરવા દેવી જોઈએ; ને પછી તો આપોઆપ સર્વ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કર્યા વિના એનાથી રહેવાશે જ નહિ.

આપણે આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે, કે જ્યાંસુધી સ્ત્રીનું જીવન માત્ર મજુરીથી ભરેલું છે; જ્યાંસુધી એને માત્ર ગૃહ વ્યવસાયના વૈતરાનું જ ભાન છે; જ્યાંસુધી સ્ત્રીને પોતામાં રહેલી શક્તિને વિકાસ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો નથી; જ્યાંસુધી ઘરની

ને કુટુંબની વાતોમાં જ એનું મગજ રોકાયેલું છે; જ્યાંસુધી એનો સ્વાર્થ માત્ર ધર પુરતો જ રહેશે, ત્યાંસુધી આખા સમાજની-આખા ભારતવર્ષની ઉન્નતિના ઊધારા છે. આવી સ્ત્રી મજૂરોથી ચાલતી ગૃહસંસ્થાઓ, બુદ્ધિશૂન્ય, અનેક દોષ પૂર્ણ, અજ્ઞાનયુક્ત, સંકુચિત હોઇ, પરમાર્થ વિહોણું, વિસ્તૃત ભાવના વગરનું અધિનતાને પરતંત્રતાપ્રીય, પરાશ્રયી, ને મુગું સ્ત્રીત્વ સર્જાવતી રહેશે, ને કૂપ-મંકુકની પેઠે, એવું વ્યક્તિત્વ એકલપેદું, વહેમભર્યું, ને નિંદા, કુચલીથી દુષિત થયેલું જ રહેશે. આ માનસમાં પલટો થવો જરૂરી છે; આપણું ઉપલાં દુષણો વડે આપણી પ્રજા નિસ્તેજ ને નિર્બળ બને છે. સમાજનું એક અંગ “ સ્ત્રીત્વ ” તો વૈતરામાં વિધાયેલું છે: એટલે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય એવી કોઈ પ્રગતિમાં એનો સાથ કે સહચાર કામ લાગે એમ નથી; પરિણામે આપણું વ્યક્તિત્વ ઓછા બળવાળું હોવાથી, જીતની બાજુ હાથ આવતી નથી. એનો દોષ એવી સ્ત્રી મજૂરો છે, એ કહેવું અન્યાયી છે. આપણે પુનરુદ્ધારનાં સ્વપ્નાં સેવી એમને અજ્ઞાન રાખી, માત્ર મજૂર ભાવની ઇચ્છા કરી ખારણું બંધ કર્યો છે. જગતના અનેક દેશો આજ નવેસરથી પુનર્ધર્ટના કરી રહ્યા છે; અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ એના પાયા રચે છે. જ્યારે આપણે ત્યાં હજી પણ એકલા પુરુષ બળ પર ઝુઝવાનું જ રહ્યું છે. સ્ત્રીબળનો સાચો ઉપયોગ કર્યો નથી; ને થયો નથી; એમ હાથે કરી નાસીપાસી વહોરી લીધી છે.

જગતની ન્હાનામાં ન્હાની ગૃહસંસ્થામાં જ્યારે સ્ત્રીની આવશ્યકતા છે, એનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે. એની વ્યવસ્થા શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; એના સ્વાર્થને ભેગો વણી લઇ, એની મજૂરીનાં મૂલ આંક્યાં છે. તો સમાજવ્યવસ્થા ને રાષ્ટ્રોદ્ધારના સર્વ પક્ષીય પ્રશ્નોમાં સ્ત્રી વગર કેમ ચાલી શકે ? ચલાવવા ઇચ્છનારની એકલક્ષી આંખ, આજુબાજુના વાતાવરણને જો જોય તો પોતાની

નિર્બળતા, ને નિષ્ફળતાનું મૂખ્ય કારણ સર્જનનો એક શક્તિભાગ આણુ વાપર્યો પડ્યો રહ્યો છે, એ સમજના વગર નહિ રહે. પુરુષ બલે એકલે હાથે લઢે, પણ ‘અમારા દેહ આડા ઢળી આવતાં આણુ ઝીલીશું’ એ ભાવનાભીન સહચાર નથી સાધ્યો. ત્યાંસુધી પુરુષશક્તિ અપૂર્ણ છે; ને એના પ્રયાસ અપૂર્ણ રહેવાના. જ્યારે એ બૂલ આપણે સમાજ સમજશે, ત્યારે એ સમાજને રાષ્ટ્રોત્થતિ સાધ્ય થશે.

ગૃહ સેવા પછી સમાજ સેવા એમ કહેનારને પુછવું જોઈએ છે કે એ ગૃહસેવાનેજ પોતાનો એકલો સ્વાર્થ માની બેઠેલાઓ જો એ ગૃહ સેવામાંથી થોડા અંશે પણ છૂટા ન થાય તો સમાજ સેવામાં ભાગ લઈ શકે ખરા ? એમ એકજ સ્વાર્થ બુદ્ધિમાં, નથી સેવા કે નથી ધર્મ; સેવાને ધર્મ તો ફાલતાં વૃક્ષ છે. એ તો વિસ્તૃત બને જ જાય છે. વિકાસ એ તો સેવાનો સ્વભાવ છે. આમ હોવાથી ગૃહ-સેવામાં પડી રહેનારામાં સેવાભાવ કેટલો છે એનું માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. મનુષ્ય જીવન માત્ર મૃત્યું માટે જ સર્જાયું છે; ને એની વાટચ જોતાં દિનપ્રતિદિન નિર્વાહતાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા-માં જ ધર્મનું પાલન છે, એમ માનનારા તો કદાચ ઓછા મળે, પણ એજ રીતે જીવનનો ઉપયોગ કરનારા તો આપણે ત્યાં દેખ દેખ મળી આવે, આ દિશાબૂલ માણસ ન સમજે, એજ એની બુદ્ધિનું દેવાળું કહાડવા જેવું છે. મનુષ્ય જીવન, વિશેષ ધર્મથી ઘેરાયેલું છે. એ માત્ર એકલપેદું બનવા કે પોતાના જ મુખ પાછળ સત્વરે વેડફી નાખવાને માટે નથી. ઘર તો એનું વિશ્રામ સ્થાન છે, ગૃહ એનું ક્ષેત્ર નથી. એનું ક્ષેત્ર છે જગત, ને એ જગતમાંના પોતાના બંધુ જીવનની અનેક આપત્તિઓ અળગી કરવા, એના દુઃખમાં ને દર્દમાં સેવા કરવાનો એનો વિશેષ ધર્મ છે. જ્યાં સુધી પોતાની શક્તિને સામર્થ્યની લદ છે, ત્યાં સુધી દરેકને સહાય આપવી

એ માનવ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. પોતાના જ ગરીબ પડોશીને સાંઝ પડે પેટ પુરતું ન મળતું હોય, ત્યાં શ્રીમંતાઈના તોરમાં ભાન ભુલેલ મનુષ્યો, મોજ શોખના તરંગોમાં મહાલતા દેખાય છે. પોતાના જ નોકર ચાકરને ફાટયાં લુગડે ફરતાં જોય છે, તો ય એવા શ્રીમંતો પોતાના કિમ્મતી પોષાકમાંથી કંઈ એણું કરીને પણ એને આઠ આના વારની ખાદીનું કપડું નથી અપાવતા, પહેલવાન જેવા શરિરે ચાલ્યાં જતાં, એક અપંગને પડતો જોઈ હસતા દેખાય છે. નિરોગી રોગીની એજા કરે છે, દિલના દદીઓની દવા કે ઉપચારના આસરા નથી, ત્યાં દિલ બહેલાવવાની દુષ્ટ વાસનાઓના ખેલ થાય છે, જુગાર ને ઘોડ દોડમાં સેંકડો રૂપીયા હારનાર પાસે ઊભી, હાથ લંબાવતા એક નિરાધાર અનાથને એક પાઇ આપવા હાથને બેડી નાખી ફરે છે. આ સર્વ વસ્તુઓ મનુષ્ય જીવનનું અધૂરાપણું, ધર્મ પાલનમાંનું ખંડખોરપણું દેખાડે છે. એવાં જીવનમાં વધીવધીને જો કંઈ દેખાતું હોય તો કાં એકલ સ્વાર્થ કે છેવટે મૂઠ-કુટુમ્બ પુરતો સ્વાર્થ હોય છે; એ ક્યાં સેવાને ધર્મ માને છે? કે એનું ક્ષેત્ર બહાર છે એમ એ જાણે! પારકે દુઃખે દુઃખી થવાની લાગણી એણે ક્યાં કેળવી જ છે? માનો, ન માનો આ જીવનનું જીવન એના મૃત્યુઘડી માટે જ જીવનત રહે છે! એને પોતા સિવાયનો કોઈ વિશેષ ધર્મ નથી. જગત એનું ક્ષેત્ર નથી. મૂઠ એ એનું ક્ષેત્ર છે. ને જગત એ એનું વિશ્રામ સ્થાન તો નહિ, પણ જગત એ એની લૂંટભૂમિ છે.

સામાન્ય મનુષ્યોનો જ આવો સ્વભાવ છે, એમ નહિ, પણ બુદ્ધીશાળીને કેળવાયલા વર્ગમાં પણ અજ્ઞાનને આશરો આપવાના, એને માટે જ્ઞાનદાનનાં સાધનો ઉભાં કરવાના, ને પોતાના બુદ્ધિબળનો એવાંઓ માટે ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ ઓછી જણાય છે. આવું માનસ જ્યાં પ્રવર્તે છે ત્યાં સેવાનું

ક્ષેત્ર સુનું છે, અન્ય દેશો કરતાં ભારતવર્ષે એવી સ્થિતિ આજે પણ છે. કોઇ વકીલ કે ડૉક્ટર પોતાની મનુષ્ય તરીકેની ફરજ અદા કરવા તૈયાર થનાર જવલ્લેજ હોય છે; ને એવા એક ડૉક્ટર વિષે હું જાણું પણ છું કે એવી રીતે કામ કરવા જતાં એને મેડીકલ કાઉન્સિલની ખફગી વહોરી લેવી પડી છે; ને અનેક ડૉક્ટરો પોતાની પ્રેક્ટીસ એાછી થવાના ભયે એનો દ્રેષ પણ કરે છે. આવી સ્વાર્થવૃત્તિ અને આવા એકમાર્ગી વાતાવરણને લીધે આપણે આપણા બળનો ઉપયોગ સમાજ, રાષ્ટ્ર, ને સારાચે દેશ માટે નથી કરી શકતાં; ને પરિણામે સેવાધર્મમાં પછાત રહી આપણા દેશને પણ પછાત રાખવાનો દોષ વહોરી લઇએ છીએ. આપણા સમાજની આ જાતની કુટેવ આપણા સ્ત્રી વર્ગને સેવા કાળે કે સ્ત્રી ઉન્નતિની સાધના અર્થે કામ કરવા દે, અગર કરવાને એકાએક છૂટ આપે, તેમ નથી. માટેજ આપણે ત્યાં સેવકો કરતાં સેવિકાઓની આવશ્યકતા વિશેષ છે. એવી સેવિકાઓનાં વૃન્દ જ્યારે આપણા ક્ષણિયે ક્ષણિયે ફરવા લાગશે ને “કાઈ દુઃખી કોઈ દઈ”ના પુકાર પડશે ત્યારે આપણી સ્થિતિ ઉચ્ચતર બનશે.

આ સેવામાર્ગ ને સેવાક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે કામ કરી શકે તે જોઇએ.

આપણી સ્ત્રીઓની પડતીનાં અનેક કારણોમાંનું મૂખ્ય કારણ તો અજ્ઞાનતા છે; તેઓ ૯૦ ટકા અભણ છે; ને એમ શિક્ષણ ને કેળવણીના અભાવે જગતની પ્રગતિનું ભાન નથી હોતું. પોતાની સ્થિતિનું પણ ભાન નથી હોતું; ને પોતાપર આવતી અનેક આફતો ને દુઃખોના ઉત્પાદક પોતે હોવા છતાં, એનો અટકાવ નથી કરી શકતાં, અનેક રીતે રીખાય છે; એ રીખાવાનાં કારણો રહેજે નિર્મૂળ થઇ શકે એવાં હોય છે. પણ પોતાના અજ્ઞાને એસૌ સહે જાય છે, ને એમ ઉત્તરોત્તર આપણા સ્ત્રીવર્ગે આજની સ્થિતિ વહોરી લીધી

છે. આ અજ્ઞાન, અશિક્ષિતપણું દૂર કરવા માટે પ્રથમ પ્રયાસ સ્ત્રી ઉન્નતિના સાધકોએ કરવો જરૂરી છે. મુંબઈ જેવા શહેરોમાં અર્ધ-શિક્ષિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા ખૂબ છે, પણ તેવું જ્ઞાને એમ જ વિસારે પડે છે. પરિણીત જીવંતીમાંના સંસારભારને લીધે અને શિક્ષણની જરૂર નહિ જણાવાથી સ્વભાવિકપણે ભૂલી જવાને અને એનો વિકાસ નહિ થવાને કુદરતી રીતે એમ બને છે. એટલે એ દરતા દિપકને તેજોમય રાખવા ને એના પ્રકાશને બળવત્તર બનાવવા ખાતર લત્તે લત્ત શિક્ષણ વર્ગ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ કેટલીક સ્ત્રી સમાજો કરી રહી છે; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે શિક્ષિત ને કેળવણી પામેલી કેટલીક સેવા ભગિનીઓના એ પ્રયાસ જાહેરની મદદ વગર અધુરા રહે છે, ને એ કામ કઠીન બની જાય છે. એનો અનુભવ લેનારાંને એની સમજ પડે. એ શિક્ષણ વર્ગો ધીમે ધીમે અક્ષર જ્ઞાનમાંથી વધી વિધવિધ હુન્નર ઊદ્યોગોમાં ફેરવવા જોઈએ. સ્ત્રી ઉપયોગી અનેક બાબતોને પકડી કામ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એવા શિક્ષણ વર્ગો ચલાવતી સમાજો ને મંડળો, માત્ર એક ધ્યેયને પકડી બેસી ન રહે એ જોવાનું છે. સ્ત્રીઓની દયાજનક સ્થિતિને સમાજ તરફના એના અન્યાયોને સહી ન લેતાં, એવા અનેક પ્રશ્નોમાં સ્ત્રી વર્ગને ઉત્સાહિત ને સમજણો કરવો જોઈએ, એથી ધીમે ધીમે મોટાં શહેરોની સ્ત્રીઓ સમાજમાં પોતાનું સ્થાન નિર્મિત જોવા તૈયાર થઈ પોતેજ આગળ આવશે; પરંતુ આપણું ક્ષેત્ર તો આપણા દેશના ગામડે ગામડે વિસ્તરેલું છે. દેશના કુટુંબો કુટુંબો અને ઘરે ઘરે કામ કરવાની પદ્ધતિ હાથ ધરવાના આપણા પ્રયાસ જો ન થાય તો ધારીએ એવું પરિણામ આવી શકે એવો સંભવ ઓછો છે. કારણ અજ્ઞાનના અંધારામાં પડેલી જહેનોજ પોતાના અજ્ઞાને એનો સ્વીકાર જાહેરી નહિ કરી શકે, માટે સેવિકા જહેનોએ ગામડામાં જઈ વાસ કરવો જોઈએ. ત્યાં એ પોતાનું વાતાવરણ ફેલાવે, પોતાને ત્યાં ગામડાની જહેનોને આમંત્રે, માયાથી ભેળી કરે, વાંચન

ને અભ્યાસના તેઓને મ્હાવરા પાડે ને એમ ક્રમે ક્રમે એમની અજ્ઞાનતાનું એમને જ્ઞાન કરાવે. આપણા સમાજના અનેક દોષો બતાવી, શરમાવીને અથવા તો કેાઇ વખતે યોગ્ય એવી રીતે કામ કરીને, થતા ગુન્હાઓને દબાવી દે. એવી રીતેજ આપણા સ્ત્રી વર્ગમાં જો કામ લેવામાં આવે તો સ્થળે સ્થળે એનો ઉબસ પડે; અને પરિણામે પડતી અટકાવવાના પ્રયાસ સફળ કરી શકાય. આપણા સમાજમાં કેટલીક રૂઢીઓ એવી જડ ધાલી બેઠી છે, કે જેના અસ્તિત્વથી ને જેને પોષવાથી સડાને ઉત્તેજન આપવા બરાબર થાય છે. એવા સડાઓને નિર્મૂળ કરવાનું કાર્ય પુરૂષો કરતાં ઘણીજ સરળતાથી સ્ત્રીઓ ધારે તો કરી શકે એમ હું માનું છું. લગ્ન પ્રસંગની કેટલીક રૂઢીઓ, અનિષ્ટ એવા રડવા-કુટવાનો અશાસ્ત્રિય રિવાજ, મરણ પાછળ અશક્તિએ પણ આબરૂ સાચવવાના ઓઠા નીચે થતા ભોજન વરા, સંસારી કલહ, કલેશ, કુથલી, નિંદા, વહંમ અને એવી અનેક બદીઓ દૂર કરવા સેવા ભગિનીઓ જો ધારે તો જરૂર તેમ કરી શકે. પરંતુ દિલગીરીની એ વાત છે કે આપણે ત્યાં એવી સેવા ભગિનીઓ મળવીજ મુશ્કેલ છે. યુરોપમાં તો સમાજ સેવા, રાષ્ટ્રસેવા ને દેશસેવાનાં જન્મથી પાન કરાવવામાં આવે છે; ને એથી સેવક ને સેવિકાઓ જો સંસારવ્યવહાર ચલાવતાં પોતાનો સેવાયોગ અધૂરો રહેશે એમ જાણે તો કુવારાં રહીને પણ એ 'ધ્યેયની પાછળ જીવનને' હોમ કરે. સેવાનો એમને શોખ છે. એમાં તેઓ પોતાની મહત્તા માને છે; આપણે પણ એ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થતી જોઈ શકીએ છીએ. પણ અતૂટ સ્વાર્થબંધન આગળ સેવાનો શોખ જન્મતો નથી ! અને જન્મે છે તો એને દાખી દેવા પુરતાં અનેક કારણો આડખીલીરૂપે ઊભાં હોય છે. એટલે એમ પણ એવા સેવાભાવ જગતાં જ ઊંઘી જાય છે. એ વલણ જો બદલાય ને સમાજ, દેશને રાષ્ટ્ર સાથેનો સમગ્ર સ્વાર્થ જોવાની ઈચ્છા પડે, તો અનેક સેવક-સેવિકાઓ બહાર આવે. આપણે

ત્યાં કુંવારા રહી સેવા કરવાનો સમય હજીતો ખૂબ દૂર છે; અને સ્ત્રીઓ માટે, એતો એથીએ દૂર છે, એટલે એ બાળુ તો એવા યોગ પ્રાપ્ત મનુષ્યો માટે ખુલ્લી છે; પરન્તુ આપણી લાખો વિધવાઓ જેમાંની મોટી સંખ્યા તો બાળવિધવાઓની છે જેમાંની ઘણીખરી અજ્ઞાનજ હોય છે એમને કેળવી, એમના સંસાર છૂટયાનો ઊપયોગ ને આપણે સમાજસેવા અર્થે લેઈએ, તો યુરોપની સંખ્યાબંધ સેવીકાઓ કરતાં, આપણી સ્ત્રીસેવીકાઓ અનેક ઘણી થાય; પરન્તુ જોઈ ખેદ થાય છે કે એ વિધવાનું જીવન આપણે પશુ જેવું રાખ્યું છે. સમાજને જો કે વિધવાઓનો ભાર ઓછો નથી લાગતો પરન્તુ શું કરે દિશા સુઝતી નથી; ને મુંઝાયા કરે છે. આ મુંઝવણ જો સમાજનું હૈયું ખોલી જોઈએ તોજ દેખાય. એવાં હૈયાં ખોલનાર જોઈએ છે. પ્રભુ જો એ હૈયા મુંઝવણ ઓછી કરનાર સંસ્કારી સેવિકા વૃંદને પ્રેરે, તો આખીયે દુસ્તર બનેલી પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ જાય; એમાં મને તો જરીએ શંકય નથી; આ ઊપરથી સમજી શકાય છે કે માત્ર સુધારાને ઉત્તતિના નામે બહુમાં કુંકે કંઈ વળવાનું નથી; પરન્તુ કામપર બેસી જવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

એક અમેરિકન સુધારાસમાજમાં કામ કરનાર બાઈએ પોતાના અનુભવમાં કહ્યું છે કે “ માત્ર શહેરો અને કેળવાયલાં માટે જ કાર્ય કરનારાંને આગળ યોજનાઓ ઉભી કરી સ્ત્રી ઉત્તતિ માટે મંડળો ને સમાજો કે સંસ્થાઓનાં પ્રદર્શન ભરવા કરતાં; એ સમાજને સંસ્થાઓનાં ખોળીઆના આત્મારૂપ બની કાર્યને સફળ થતું જોવાની ધગશ જ્યાંસુધી નથી હોતી, ત્યાંસુધી પરિણામ કંઈ આવતું નથી; સ્ત્રીઓ એવા કાર્ય વિના આગળ ડગલું નથી ભરી શકતી, તેમને માટે સેવિકાઓ, અને કાર્યધરો અને સુધારકોને મોકલી પ્રચારની રીતે, જ્યાંસુધી વસ્તુસ્થિતિને પલટાવવાની બાજી ન રચાય ત્યાં સુધી બહોળા ક્ષેત્રને ખેડી શકવાનું કામ સર્વથા અશક્ય છે. ”

હિન્દુઓને ક્રિશ્ચિયન બનાવનાર મુક્તિફોજની યુક્તિ ને યોજના કેવાં શાંત ને સખળ છે તે આપણે જોવું જોઈએ છે. માત્ર જાહેર પત્રો અને તે દ્વારાજ મતો કેળવવાને અનેક સ્ત્રી પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવા ને બીજે પગથીએ જાહેર ભાષણો દ્વારા ‘ ટીમ ટીમ ’ બળવું એ કંઈ નક્કર કાર્ય ન કહેવાય.

આપણે જોઈએ છીએ તો એમ જણાય છે. એટલે આપણે કાર્યને હાથ ધરી સ્ત્રીઓ અને સમાજ માટે કરવા માગીએ તો દરેક સ્ત્રી સંસ્થાઓએ પોતાના કાર્યધરો ને સેવક સેવિકાઓ દ્વારા સારા દેશમાં ગામે ગામે યુક્તિ પ્રયુક્તિ પ્રચાર કામ કરી સ્ત્રી સમાજને કેળવવો એ રસ્તો મ્હને સફળતાસુચક લાગે છે. એ રીતે કામ કરવાને અને કામ લેવાને દરેક સંસ્થા, સમાજ યા મંડળ પોતાનાં ખાતાંઓને નિભાવવા, પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિને પોષણ આપવા, ને ચલાવવા જેમ કાર્યકર્તા શોધી કહાડે છે, એમ એવી સ્ત્રીઓને મુક્તિ ફોજની બાઈઓની પેઠે પ્રચાર કાર્ય માટે શોધી કહાડવી જોઈએ. એમની દ્વારા સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ હુન્નર ઉદ્યોગ, શિખાડી એમની જ મારફત કુરિવાજ, વહેમ કલેશના કલુષિત માનસને દૂર કરાવી પોતાના વ્યક્તિત્વ તરફ દોરવાના જ્ઞાનનો પ્રચાર થવો જોઈએ. આમ કરવા માટે એવી સેવાવૃત્તિ રાખનાર દરેક બહેનને સ્ત્રીઓના વિશ્વાસ પાત્ર બનવાની સરળતા ને સફળતા કેમ સાધ્ય કરવી, કેમ સેવા કરવી, ભાવનાઓને કેમ પ્રગટાવવી એ સર્વ રીતનું જ્ઞાન આપવા સંસ્થાઓના ખાતાંમાંજ તાલીમ આપી, તૈયાર કરી પછી એમના પર કાર્યનો બોજો મૂકવો યોગ્ય થઈ પડે. દરેક સમાજ સંસ્થાને સ્ત્રી ઉપયોગી બનવા ખાતર, ને સ્ત્રીઓના શ્રેયને પહોંચી વળવા આ તરફ હું અંગુલીનિર્દેશ કરું છું. આવી જાતની હિલચાલ સ્ત્રીઓજ સુંદર રીતે કરી શકે એમ છે; એટલે કેળવાયલી બહેનોએ સ્ત્રીસમજને સુધારવાની ધગશ રાખી માત્ર કમીટીના મેમ્બરનો

મેભો સાચવી લેવા કરતાં આવા કાર્યને ઉપાડી લેવામાંજ સાચું મહત્વ રહ્યું છે એ સમજી પોતાની શુભ લાગણીનો સાચો ઉપયોગ કરી મેભો ને માનનો હિસાબ બાબુએ મૂકી પોતે કાંઈક કરે એ વલણને સાધે તોજ શુભ આશા રાખી શકાય.

દેશાન્નતિ ઇચ્છનારે પ્રથમ સ્ત્રીઉન્નતિને સાધવાની આપણે ત્યાં ખાસ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીજીવન આજે સામાજિક સડાને કારણે સડતું પડ્યું છે. એના ઉદ્ધાર માટે આગળ કહ્યું એમ અજ્ઞાનતાનું વાદળ વીખેરી; ને એમને પોતાની સ્થિતિનું ભાન કરાવતાં એજ સ્ત્રીઓ આજે જેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ સેવા કાળે ભોગ આપી રહી છે, તેમ આપતાં શીખી શકે. એટલે સ્ત્રીકેળવણીનો પાયો પ્રથમ મજબુત કરવો જરૂરી છે. આ કાર્ય સત્તાધારીઓ પાસે કરાવવા જતાં મૂશ્કેલી આડે ઊભી છે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. માટે પ્રજાએ પોતાના પંથ પોતે નિર્મિત કરવા પડશે. આપણી જગૃતિનું આજે સ્થવાર છે એ આપણે માની શકીએ છીએ. અને એના પરિણામ રૂપ આપણા દેશમાં અનેક ગામોમાં સ્ત્રીસંસ્થાઓ દિન-પ્રતિદિન જન્મતી જાય છે. એ એક શુભ શરૂઆત છે. સ્ત્રીઓને પોતા ભણી ખેંચવા માટે જો આ સંસ્થાઓ પોતાના નિયમ ઉદ્દેશોથી સફળતા મેળવે તો એક પછી એક એમ અનેક જેમ સંસ્થા-આ જાગી ધાવે છે; તેમ ધીમે ધીમે એવા પ્રચાર કાર્યથી સ્ત્રીજીવ વધશે ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ, એની જોખમદારી, ને એની સુખદશાનું ભાન થતાં સ્ત્રીનો જગૃતિ કાળ લાવી શકાશે. એ સંસ્થાઓ અનેક રીતે અનેક યોજનાઓથી સ્ત્રીત્વની ખીલવણી માટે કામ કરી શકે છે. કેળવણી ને શિક્ષણ માટે શાળાઓ ને નાના મોટા વર્ગોની યોજનાની અહિં ખાસ આવશ્યકતા છે. આજે જે તે સંસ્થાઓ આ રીતે કામ કરે છે, તેટલું પુરતું નથી. એ આપણે સમજી શકીએ છીએ; કારણ એકલા મુંબાઇમાંજ જોઇએ તો જે સંસ્થાઓ એ રીતે

કામ કરે છે, તેને ય અશક્તિના કારણે મંદગતિ કરવી પડે છે. આવી સંસ્થાઓને પ્રજા તરફથી જ પોષણ મળવાં જોઈએ, ને સ્ત્રીઓની પોતાની ઉન્નતિ જો સ્ત્રીઓ કરવાના પ્રયાસ કરતી હોય તો શુદ્ધિ-મંત પુરૂષવર્ગે એને હાથ ધરી આગળ લાવવી જોઈએ.

એવી સંસ્થાઓએ પ્રથમ તો પોતાના સામાજિક પ્રશ્નોને માટેજ એકલક્ષી બનવું જરૂરી છે. પછી જેમ જેમ સ્થિતિ બળવાન ને સમજણ ભરી બનતી જાય, તેમતેમ સ્ત્રીઓને, દેશ ને રાષ્ટ્રની ભાવના સતેજ કરવા પ્રેરણાત્મક બનવું જોઈએ.

આવી સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરનારાં જો સંસ્થાના દેહમાં આત્મરૂપે ઉતરે તો એ સંસ્થાઓ આપણા સ્ત્રી પ્રશ્નોના ઉકેલની અધિકારીણી બની શકે. કેળવણી, શિક્ષણ ને સમાજમાં જેનાવડે હલાકી ભોગવવી પડે છે, એવી સંસારી ગુંચોના નિર્ણયમાં એ પોતાના હાથ રાખી શકે. જ્યારે એ રીતે સ્ત્રીજીવનની બાજુ સ્ત્રીઓના નિર્ણયપર સમ્પૂર્ણ અવલંબન કરશે, ત્યારેજ આપણી અનેક સામાજિક અવનતિઓ એની મેજે જશે, હિંગણબુદ્ધેના શ્રીમાન કર્વેના આશ્રમમાંની એક ઝુંપડીને જોઈ, બીજી તરફ ભવ્ય પ્રાસાદો તરફ દષ્ટિ નાખતાં, ને કર્વેયુનિ-વર્સિટીના દર્શન કરતાં, સ્ત્રી ઉન્નતિના પ્રયાસના પ્રારંભમાં કયી સ્થિતિ હતી, તે જોનારને વિચારમાં લીન કરી નાંખે છે. આપણે ત્યાં બીજાં કાર્યો હજુ સરળતાથી બની શકે છે પણ સ્ત્રી ઉન્નતિના પ્રયાસ પ્રારંભે ખૂબ ધીમા ને નિરાશાવાદીઓની નજરે નિર્થક લાગે છે. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળની પ્રથમ પ્રભાત કંટલા નિરા-શાના અંધારા વચ્ચે ઝગી હતી તે તેનો ઇતિહાસ વાંચતાં વાંચકને જણાશે. આમ શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ સહી લઈ, ગમે તેવા અવ-જોગોમાં જો સાચા બળથી પ્રયાસ કરવામાં આવે, ને તેની પાછળ શ્રીકર્વે, જમનાબહેન, અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામનાં શ્રી. સુલોચના બહેન, બાજીગવરી મુન્શી, નાની બહેન ગજજર, મગનબહેન, શ્રાવિકાશ્રમવાળાં, ને તહેમના સહાયક બન્ધુઓના જેમ આત્મા

રેડાય, તો આજે એ આત્મોજ્જ્વલનાં કિરણો આપણે ઝીલી શકીએ. આજે પણ એવી એક ‘ભગિની સમાજની’ સ્ત્રીસંસ્થા પાછળ એક પુરુષ, ભાઈ કરસનદાસ ચિતલિયા પોતાનો આત્મા રેડી રહ્યા છે. શ્રીયુત ભવાનીદાસ અને મોતીવાળાએ ગુ. હિં. સ્ત્રી મંડળને સ્થાપિત કરવા તથા તેને સરળ પણ ગામી બનાવવા અવિરામ પ્રયત્ન કર્યા છે, ને કરે છે. ભાવનગરના મહિલા વિદ્યાલયના આદ્ય અધિષ્ઠાતા સ્વ. ભાઈ અમૃતલાલ દાણી, સ્ત્રીઉન્નતિના વિચારમાં જ સ્વર્ગે સિધાવ્યા: એવાં તપ અજ્ઞે સ્ત્રી જાતિના અબ્યુદય માટે પુરુષવર્ગ તરફથી થઈ રહ્યાં છે, તો ઉદયકાળ પણ નજીકમાં જ હોય એવો ભાસ થાય છે.

આ સંસ્થાઓનું પ્રવૃત્તિઓના પ્રકાશે આપણે ધારીએ તો સ્ત્રીજીવનના અનેક સવાલોમાં કામ કરી શકીએ “સ્ત્રીત્વ” વિષયક સાહિત્યને બહોળા પ્રમાણમાં જન્માવી, એ રીતે ગામોગામ પ્રચાર કરવાની આવશ્યકતા પ્રથમ છે. એની શરૂઆત ભગિની સમાજે કરી હતી, પણ પાછળથી અશક્તિએ એ પ્રવૃત્તિને છોડી દેવી પડી, એ શાયનીય પ્રસંગ હતો એમ મ્હારે કહેવું જોઈએ.

ઈશિયામાં ને તુર્કસ્તાનની ઉન્નતિમાં સ્ત્રીઓની સેવાનો અગ્ર ભાગ છે. એ વાત આપણે જાણીએ છીએ. તુર્કસ્તાનની સ્ત્રી જનતાએ પોકારીને કહ્યું છે કે એમને સ્વતંત્રતા આપો તે અમારી ઉચ્છ્રંખલતા અને સ્વચ્છંદતાને અર્થ નહિ, પણ દેશની ઉન્નતિ ખાતર અમારી શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે; જો એજ ભાવનાપર તુર્કસ્તાન પોતાના પાયા આજે ધરી રહ્યું હશે, તો તો એ પોતાનું સ્થાન જગતમાં અગ્ર ભાગે લ્યે એ ચોક્કસ જ છે. ઈશિયાની અનેક સ્ત્રી લેખિકાએ મહાન વિચારકોને પણ એમની શક્તિના ગુણગાયક બનાવ્યા છે; અને હમણાંજ એક નોર્વેજીયન બાનુએ નોબલપ્રાઇઝ લઈ પોતાની લેખનકળાની જગતને જાણ કીધી છે. એવી સ્ત્રીશક્તિઓ આપણે ત્યાં નથી ખીલતી એ અફસોસની વાત છે. આજે ઈંગ્લાંડની ગણાતી ને સુશિક્ષિત સ્ત્રીઉન્નતિના કાર્યને ઉપાડી લેવાની શક્તિ-

સંપન્ન સ્ત્રીઓની હીલચાલો પણ લગભગ પુરૂષ પ્રેરકથી ચાલે છે.

સ્ત્રી ઉન્નતિનાં જાહેર પત્રો સફળતાથી ચલાવી લઈ, કોઈ સુશિક્ષિત સત્તારીએ હજી કાળજી કરી નથી. આનો અર્થ એમ નથી કે એમનામાં શક્તિનો અભાવ છે. પણ કાંતો એમની એ નિષ્કાળજી છે, કે કાંતો એમના સંસાર ભાર એટલા વધુ પડતા છે; કે તે બીજી પ્રવૃત્તિમાં ચાલુ રહી સેવા કરી શકતી નથી. આ આપણી એક જાતની નિર્બળતા છે. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ દ્વારા પ્રથમ ચાલતી, આવી પ્રવૃત્તિ આજે પડતી મૂકાઈ છે, એ ઇચ્છવાયોગ્ય તો નજ ગણાય, એમ હું સ્વતંત્ર રીતે માનું છું.

એવી એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓની આજે આપણને જરૂર છે કે જેની શરૂઆત બહુતેક સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ કરવાની હોય છે. ને કેટલીકમાં તેઓ સારી છાપ પાડી શકે તેમ છે. એવી પ્રવૃત્તિઓને કોઈ સુશિક્ષિત સ્ત્રી ન છોડી દે તે જોવાનું છે. પોતાની અશિક્ષિત બહેનોના જીવન કેમ ઉન્નત કરવાં એની ધગશ એમણે રાખવી જોઈએ, એમની હું એ ફરજ માનું છું.

આમ જો સ્ત્રી, સ્ત્રી વર્ગને માટે કામ કરવા મંડી જાય તો, પોતાની ભગિનીઓની ઉન્નતિમાં સફળતા સાધે. હું માનું છું કે આજનું સ્ત્રી જીવન જોતાં, સમજી બહેનોએ તો બીજાં ક્ષેત્રો કરતાં પોતાના સ્ત્રીક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવું જોઈએ. એ ક્ષેત્ર આપણે ત્યાં હજી અણુ ખેડાયું છે. એટલે માન, મરતબો ને પોકળ ભપકાનાં અભિનંદનો મળવા અસંભવ જ છે; પણ એમની એ સેવામાં સ્ત્રીજાતિના અંતરનો આશીર્વાદ તો જરૂર મળવાનો છે. એટલે કેળવણી અને સેવા કાળેની સરળતાની સાધનસંપન્ન સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ, જો સેવામય બને તો પોતાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનો ધર્મ પાલન કરી, અનેક એવાં અનુકરણીય જીવન જીવી જવાની સાર્થકતા સાધી શકે.

પ્રભુ આપણા ભારતવર્ષે સ્ત્રીસેવાના દિવે કોડ જગાડે એજ અંતિમ પ્રાર્થના.

ગત વર્ષમાં સારાચે ભારત વર્ષનું સ્ત્રી વ્યક્તિત્વ જેમ ભારેલા અંગારને કુંક અડે અને પ્રજ્વલિત થાય, એમ જાગી ઉઠ્યું હતું. એક વખતનું અખેલ સ્ત્રીજીવન સભાઓ અને ફોર્ટોમાં વીરત્વ ભરી ગર્જના કરી રહ્યું. અખળા ગણાતી સખળાની છાપ સત્તાધરોના મગજમાં ને જગતના ઇતિહાસમાં ફાતરાઈ ગઈ. દેશના અહિત કરનારાને પોતાનો વિનાશ વહોરનારા વેપારીઓ અને દારૂડીઓએ એ સ્ત્રી શક્તિએ શરમાવી દીધા, હરાવી દીધા. એ ઇતિહાસઆલેખનથી આપણે એમ સમજવાની ભૂલ ન કરીએ કે આપણું સ્ત્રીત્વ સમ્પૂર્ણ ખાલ્યું છે, હવે એને કશાની જરૂર નથી; રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં પ્રગટેલી જ્યોતથી અંજાઈ જઈ આપણે ખુંણામાં પડેલી કરોડા સ્ત્રીઓની અવદશાને વિસારી ન શકીએ. ખરું જોતાં તે એ સ્ત્રીવિજય આપણને શિક્ષા આપે છે કે, સ્ત્રીઓના સાથ વગરનો એકલો પુરૂષ અસાધ્ય છે. અને આપણા સમ્પૂર્ણ વિજય પણ સ્ત્રીઓની સહાયમાં નિરભર છે; માટે સ્ત્રીઓમાં રહેલી સેવાવૃત્તિને વિકસવા દો.

સમાપ્ત.

“ સ્ત્રી જીવન ”

મળવાનાં ઠેકાણાં :

૧ રા. નારાયણજી છે. દ્વિવેદી ‘શ્રીનીવાસ’ નેપીયન્સીરોડ-મુંબઈ

૨ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, ગૌરઆમ-મેકરોડ, મુંબઈ.

૩ રા. નટવરલાલ લલ્લુભાઈ શાહ ચોખાવટીની પોળ,

અમદાવાદ

૪ રા. ભાનુપ્રસાદ વીઠ્ઠલજી આચાર્ય, નવોવાસ-દાણાપીઠ,

અમદાવાદ.

‘ સંસ્કૃત સોપાનમ્ ’

સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણ માટે સ્ત્રી સુલભ શિક્ષિકા : ઘેર બેઠાં
વગર મહેનતે, સરળતાની શ્રેણીએ ચઢાવવામાં એક સાચા
ગુરતી ગરજ સારે તેવું પુસ્તક . . . . કિંમત ૦-૧૦-૦

મં ગા વો :-

લે૦ શ્રીચુત ભાઈશંકર વૈદ્ય

શ્રી ગંગાબાઈ ગીતા પાઠશાળા

ઠે૦ નવાંધર, ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

